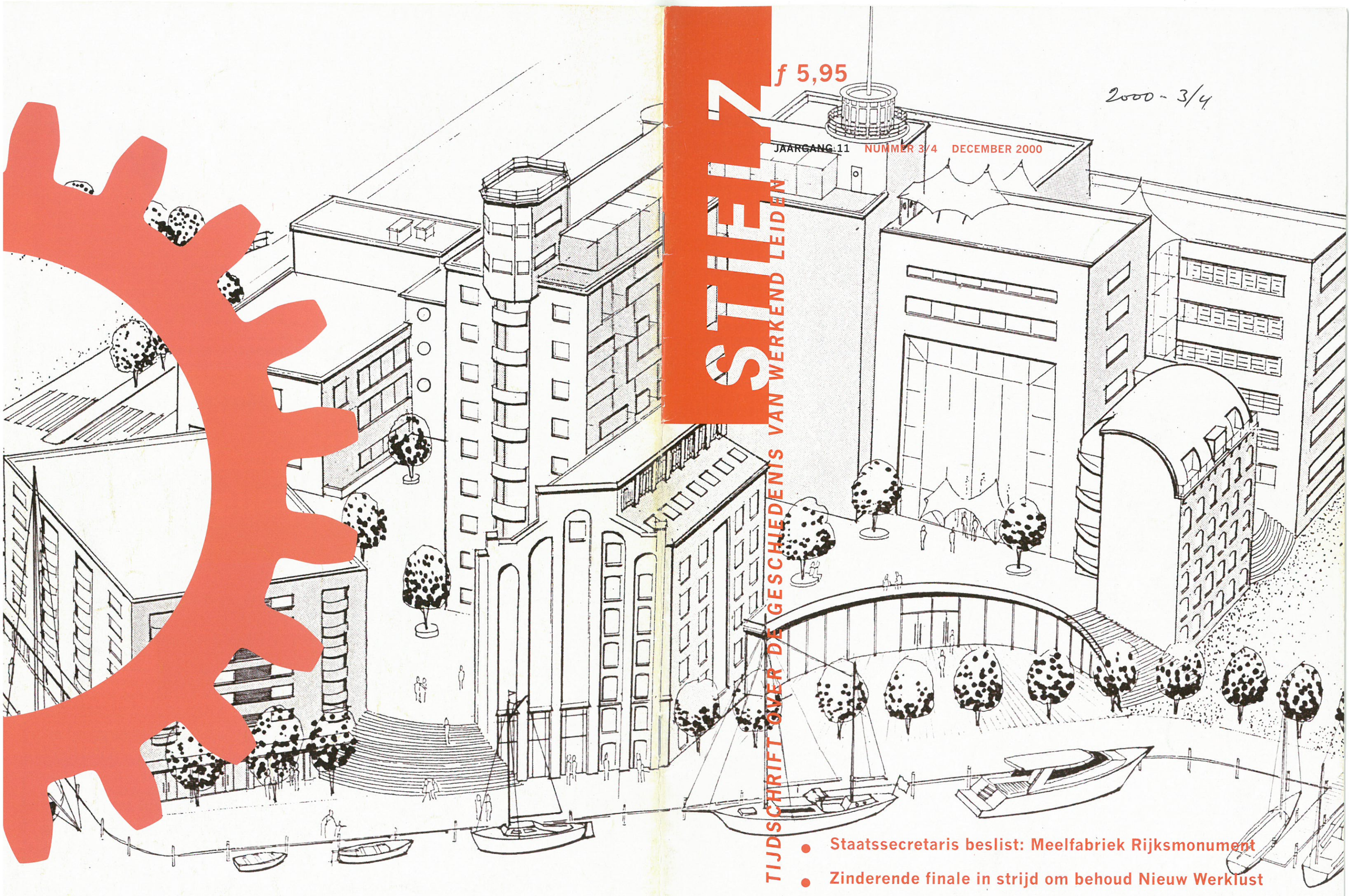

f 5,95

2000 - 3/4

JAARGANG 11 NUMMER 3/4 DECEMBER 2000

STIJL

TIJDSCHRIFT OVER DE GESCHIEDENIS VAN WERKEND LEIDEN

- Staatssecretaris beslist: Meelfabriek Rijksmonument
- Zinderende finale in strijd om behoud Nieuw Werklust

Colofon

Stielz Jaargang 11 (2000) Nummer 3/4
ISSN 0928-9437

Stielz stond oorspronkelijk voor Stielzaken als uitgave van de Stichting Industrieel Erfgoed Leiden (Stiel). Deze stichting ijvert voor de opsporing en behoud van monumenten van bedrijf en techniek in Leiden en omgeving. Stiel verstaat onder monumenten niet alleen oude fabrieken, maar ook winkels, pakhuizen, bruggen, stations en nutsbedrijven. Verder onderzoekt en beschrijft Stiel de geschiedenis van Leiden als vooraanstaande industriestad. Met de ondertitel 'Geschiedenis van werkend Leiden' gaat dit blad een stapje verder dan de formele doelstelling van Stiel: de beschrijving van de recente sociaal-economische geschiedenis van Leiden en omgeving.

Secretariaatsadres
Hogewoerd 125, 2311HK Leiden. Tel. 071-5125877. Een jaarabonnement op Stielz kost minimaal fl. 20,- voor vier nummers. Het verschuldigde bedrag kan worden overgemaakt op bankrekening 33.55.36.018 of girorekening 10.39.391. Donateurs van Stiel ontvangen het blad gratis. Nieuwe donateurs kunnen zich voor minimaal fl. 27,50 per jaar aanmelden bij het secretariaat. Losse nummers fl. 5,95.

Redactie
Eric Jan Weterings, (hoofredactie);
Palestrinastraat 13-hs, 1071 LC Amsterdam; tel. 020 - 6648296; e-mail: e.j.weterings@ps.nl
Sophie Verburgh (vormgeving en eindredactie)
Niek Bavelaar n.j.bavelaar@freeler.nl (foto's),
Wibo Burgers.

Distributie:
K. Ravensbergen, tel. 071 - 5212605
Snippenhoek 4; 2317 WX Leiden

Druk:
Albani Drukkers bv, Den Haag

Ontwerp omslag en concept binnenwerk:
Donna Smith

Medewerkers aan dit nummer
Niek Bavelaar werkt bij de Universiteit Leiden. Hij is 'huisfotograaf' van Stiel (tel. 071-5149863)
Henk Budel is organisatie-adviseur in ruste en ere-voorzitter van Stiel
Wibo Burgers is journalist/publicist, voormalig adj.hoofredacteur ANP en Stiel-bestuurslid.
Joop Gijsman is oud-ondernemer en secretaris van Stiel
Korrie Korevaart is Neerlandica en werkt bij de Universiteit Leiden
Ginus Nusteling is maatschoenmaker en actievoerder
Harry Peer is socioloog en historicus. Hij werkt als trainer/adviseur medezeggenschap.
Fred Sengers is voorzitter van Stiel en journalist
Sjaak van der Velden is historicus, historisch onderzoeker en timmerman.
Eric Jan Weterings is historicus. Hij is senior-eindredacteur van het ANP.

Stielz komt mede tot stand dankzij steun van de volgende Leidse bedrijven
Dieben BV Beheersmij
Djoser BV te Leiden
Research voor Beleid BV

Bestuur Stichting Industrieel Erfgoed Leiden
Drs. F. Sengers (voorzitter),
J.J. Gijsman (penningmeester),
Mr. Ir. L. Barendregt, W. Burgers, Drs. H.D. Tjalsma, Drs. E.J. Weterings

Omslag:

'Artists' impression' van een woon-, winkel- en werk-complex op het terrein van de Meelfabriek, gezien vanaf de waterzijde. Bij het openingsverhaal van deze StielZ over de bestemming van het Meelfabriekcomplex tot Rijksmonument, vindt u een tekening naar hetzelfde concept, maar dan gezien vanaf de stadszijde.

Tekening architectenkantoor Reinier Verbeek.

REDACTIONEEL

Het is een feestelijke periode voor de Stichting Industrieel Erfgoed Leiden. Tegen de verwachting van velen in, heeft staatssecretaris voor Cultuur Van der Ploeg het complex van meelfabriek de Sleutels aan de Oosterkerkstraat voor het grootste deel op de rijksmonumentenlijst gezet. Daarmee lijkt de jarenlange strijd om behoud ervan ten gunste van de Leidse monumentenbeschermers beslecht.

Ook het complex van kleiwarenfabriek Nieuw werklust in Hazerswoude hoeft niet tegen de vlakte. Op het laatste moment ging de gemeenteraad van Rijnwoude 'om' en besloot dit oudste gave fabriekscomplex in het Rijnland voor te dragen voor de rijksmonumentenlijst. Een flink deel van dit blad is dan ook gevuld met informatie over De Sleutels en Nieuw Werklust.

De ontploffing van een vuurwerkfabriek in Enschede eerder dit jaar was - spreekwoordelijk - tot in Leiden te horen. De gemeente reageerde ongekend voortvarend en wist de dicht bij een woonwijk gelegen vuurwerkfabriek Kat nog voor het eind van het jaar tot vertrek te bewegen. Stielz werpt een korte blik op de historie van dit bedrijf.

Naast de vaste rubrieken als 'monument', 'gravures', en 'Stiel-zaken' volgt hierna een tweegesprek met een voormalig directeur/eigenaar en een werknemer van machinefabriek Drakenburgh. Toen de onderneming in de jaren zeventig met sluiting werd bedreigt, nam een aantal werknemers het bedrijf over. Wat tegenwoordig modieus een management-buy-out heet, was toen nog een bijzondere gebeurtenis.

Eric Jan Weterings

INHOUD

3	Meelfabriek Rijksmonument
4	Leidse Meelsilo van 1955
5	Machinefabriek Drakenburgh
8	Rubriek Monument: Langs oude Postkantoren
10	Nieuw Werklust op Rijksmonumentenlijst
11	Rubriek Gravure: Etiket voor dekens en duffels
12	Muze over Bedrijf & Techniek: Bernard van Meurs
14	Restauratie Muurreclames
15	Korte Berichten
16	Vuurwerkfabriek Kat
17	Leidse Meubelmakersvereniging
19	Klipperaak 'Vagebond'
20	Aalmarktgebied
20	Rudi van Maanen gepromoveerd
21	Boekbespreking: Stakingen in Nederland
23	Nieuwe publicaties industrieel erfgoed
24	StielZaken

STAATSSECRETARIS VAN DER PLOEG: MEELFABRIEK

RIJKSMONUMENT

Drie jaar geleden droeg Stiel Meelfabriek De Sleutels aan de Oosterkerkstraat voor als Rijksmonument. Tegen het advies van de Leidse gemeenteraad in zette staatssecretaris Van der Ploeg van Cultuur recentelijk 11 van de in totaal 14 bouwdelen van de fabriek op de rijksmonumentenlijst. Alleen de gebouwen jonger dan vijftig jaar vallen nog buiten die bescherming, maar daarvan noemt de Rijksdienst voor de Monumentenzorg de silo's uit 1955 en 1960 wel 'zeer waardevol'. Het silogebouw uit 1955 staat overigens al op de nominatie voor de gemeentelijke monumentenlijst.

Henk Budel was gedurende de jarenlange strijd om behoud van het complex de enthousiaste voorman van Stiel, die energiek ten strijde trok tegen sloopgrage bestuurders en projectontwikkelaars. Een paar maanden nadat hij zich als voorzitter van Stiel terugtrok, kwam onverwacht dit grote succes voor 'zijn' Stichting. Reden voor de redactie van Stielz om Budel nog een keer uit zijn monumentenbeschermerspensioen te halen en hem te vragen terug- en vooruit te blikken.

Rijksmonument

Staatssecretaris Rick Van de Ploeg verklaart de Leidse Meelfabriek tot rijksmonument en verbiedt de afbraak. Als dit nummer verschijnt, is dat al weer oud nieuws, maar er is genoeg aanleiding om er wat over te zeggen. Niet voldaan terugkijken op tien jaar keiharde confrontatie met Leidse bestuurders - voorzover daar al sprake van was - maar nagaan wat de beslissing van Van der Ploeg betekent en hoe het verder kan met de monumentale Leidse kolos.

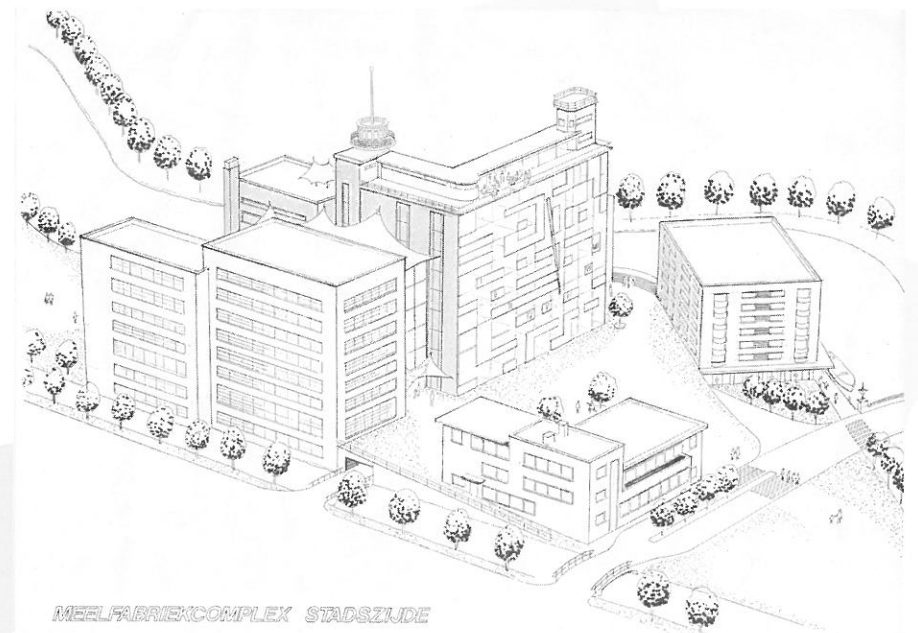
Er was natuurlijk al lang een verandering ten goede aan de gang in de manier waarop de gemeente Leiden met monumenten van bedrijf en techniek omging. Maar de Meelfabriek bleef in het verdomhoekje en nu moet dat radicaal anders. Dit is de eerste keer, dat Van der Ploeg zo ver afwijkt van het advies van een gemeenteraad over een fabrieksmonument.

Dat is mooi voor Stiel, dat al jaren opkomt voor het industrieel erfgoed van Leiden, en voor de Meelfabriek in het bijzonder. Maar de stichting moet niet alleen zichzelf op de borst kloppen. De gelukkige afloop is ook een gevolg van het verlangen van de Leidenaren naar een rustpunt bij alle veranderingen in het straatbeeld en met de verrassende bereidheid van veel mensen in de stad

om eens anders aan te kijken tegen mooi of lelijk. Tenminste, als het om een belangrijk historisch gebouw gaat, zo bleek uit het referendum van 1998.

Geen vinger

Maar maakt de beslissing van de staatssecretaris nu echt wat uit? Jazeker, er bestaat een belangrijk onderscheid tussen een rijksmonument en zomaar een honderd jaar oude fabriek. Er mag nu geen vinger meer worden uitgestoken naar het gebouw, zonder dat de staatssecretaris daar eerst een beslissing

over neemt.

Maar macht om iets te verbieden alleen is niet voldoende om de Meelfabriek een werkelijk goede herbestemming te geven, want gebieden kan de Staatssecretaris niets.

En de gemeente Leiden dan? Die zal zich in elk geval realiseren dat de herbestemming van de Meelfabriek tot in lengte van dagen het beeld van de oostelijke binnenstad en de daaraan grenzende wijken zal bepalen. Want de

betonkolos gaat de schaal van de huizen in de wijken rondom ver te boven. Wat in de toekomst de bewoners en iedereen op straat aan dat veelomvattende bouwvolume zullen beleven, hangt er vanaf hoe een architect met de herbestemming is omgegaan. Dat is een opgave voor een bouwmeester die veel aandurft.

Een handschoen

Hoe je op zo'n opgave in kunt gaan, zie je aan het ontwerp van de Leidse architect Reinier Verbeek. Hij koos voor een doorbraak van de bouwvolumes en creëerde zo een fascinerende plek aan de Zijlsingel. Gedurfd misschien ook, omdat niet vaststaat dat zijn ingrepen omkeerbaar zijn en dat is immers een eis die je bij ingrepen aan een rijksmonument mag stellen.

Hoe schitterend ook, toch zal dit ontwerp waarschijnlijk niet de toekomst van de Meelfabriek bepalen. Er is namelijk geen opdrachtgever die beslist heeft dat hij of zij iets in de Meelfabriek wil laten functioneren waarvoor het ontwerp van Reinier Verbeek de fraaie passende 'handschoen' vormt.

Wat het ingewikkeld maakt is dat de toekomstige functie van de Meelfabriek niet vrij is te kiezen. Wat er namelijk staat, en zal moeten blijven staan, is machtig, groots, en al op grote afstand te zien. De te kiezen functie moet daar - in de beleving van de Leidenaren - in passen. Dat is een stedenbouwkundige waarheid zo groot als de Meelfabriek. Iedereen kan zien dat bijvoorbeeld een klakkeloze stapeling van doorzonflats niet de oplossing is.

Als dat wel zou gebeuren helpt er geen Stiel meer aan om, over tien of twintig jaar, de dan onvermijdelijk dreigende afbraak van zo'n hyper-Bijlmer te voorkomen.

Indringende lobby

De universiteit van Leiden zou bijvoorbeeld wel de bijzondere schaal van dit gebouw aan rand van de Leidse binnenstad rechtvaardigen, maar die is al onderdak. De gemeente Leiden moet het dus gaan zoeken in iets als bijvoorbeeld het nieuwe hoofdkwartier van de Verenigde Naties voor wereldklimaat en broeikas-effect. Dat voorbeeld van herbestemming van de Meelfabriek

past in de filosofie van energiebesparing en recycling.

De gemeente Leiden is in elk geval aan zet. Formeel natuurlijk geen eigenaar, maar de bestuurders weten hoe het verder moet. Dat is wel gebleken bij de oude fabriek van Scheltema: het gebouw kopen. In elk geval niet het zoveelste moeizame project beginnen, maar de verbeelding mobiliseren.

Een indringende lobby bij de provincie, de staatssecretaris, de rijksbouwmeester om te beginnen. Alle inspanningen die de gemeente zich tot nu toe heeft getroost kunnen mooi een rol spelen bij de nationale en de internationale marketing van de Meelfabriek. De haalbaarheids-

studie van Bureau Rappange van honderdduizend gulden, de foto's van de tentoonstelling over de Meelfabriek bij het referendum, het digitale display, het kan allemaal terechtkomen in een prospectus dat o.a. in Brussel en New York wordt verspreid.

Stiel zou ook een ingetogen bijdrage aan de marketing kunnen leveren door het info-bordje dat hoort bij de Wandeling langs twintig monumenten van bedrijf en techniek in Leiden alsnog aan de Meelfabriek te spijkeren. In 1998 mocht dat nog niet.

Henk Budel.

Illustratie: tekening Reinier Verbeek

LEIDSE MEELSILO VAN 1955 :

BIJZONDERE ONTWIKKELING

De totstandkoming van de meelsilo van de Leidse meelfabriek in 1955 was in meer dan één opzicht een bijzondere ontwikkeling.

Nederland kende voor de Tweede Wereldoorlog ook silo's, maar die werden niet voor meel, maar voor graan, tarwe e.d. gebruikt. Deze silo's waren vooral in het begin van de jaren dertig tot stand gekomen op aandringen van de regering. Want toen Hitler in Duitsland aan de macht kwam bleek dat ons land slechts over een voorraad van deze belangrijke grondstoffen beschikte, die voldoende was om aan de vraag van één week te voldoen. Dat was uiteraard erg weinig tegen de achtergrond van de dreigende oorlogssituatie.

Meel werd in die dagen niet in silo's geborgen, maar in zakken opgeslagen in het meelmagazijn van de fabrieken. Maar na de Tweede Wereldoorlog wilden de meelfabrikanten daarin verandering brengen. Meel zou ook opgeslagen moeten worden in silo's, waardoor het vervoer van deze grondstof via transport over de weg zou kunnen plaatsvinden. Eerder werden de zakken meel veelal per schip vervoerd.

Nieuw

Ook Meneba wilde aan deze nieuwe ontwikkeling deel hebben.

Architect Thijs Schutte, die de in 1951 overleden Buurman als architect van de meelfabriek was opgevolgd, kreeg de opdracht een meelsilo te ontwerpen. "Dat was voor mij natuurlijk ook helemaal nieuw" zegt Schutte nu.

Hij kon zich zelf gelukkig prijzen met de samenwerking met de vroegere ingenieur van de Leidse meelfabriek H.Bol, die met enkele zeer goede adviezen kwam. Bol had ontdekt dat er bijzondere maatregelen moesten worden genomen omdat meel zich anders gedroeg dan bij voorbeeld tarwe of graan. In een silo wordt de grondstof naar boven gebracht met elevator. In de traditionele siloruimte bevinden zich cellen met daarin een soort trechter in de vorm van een omgekeerde pyramide, waardoor het graan naar beneden kan. Daar staan dan transportwagens klaar om de grondstof op te vangen en te vervoeren.

Bol had ontdekt dat meel echter anders reageerde dan tarwe of graan. Zo werd meel meer samengedrukt, waardoor het soortelijk gewicht niet 700 maar 800 kilogram per kubieke meter was. Dat was natuurlijk van belang voor de sterkteberekening, vooral waar het ging om de druk van het meel op de zijanten. Ook was Bol tot de conclusie gekomen dat de helling van de 'omgekeerde pyramide' steiler zou moeten zijn dan in de traditionele vorm,

namelijk 70 graden in plaats van 45. Voorts waren versterkte insparingen in de helling nodig en ook moest er lucht naar boven worden geblazen.

Deze ingrepen waren nodig omdat anders de massa meel de vorm van een gewelf zou aannemen, waardoor de druk onaanvaardbaar hoog zou worden. Ten slotte werden ook de muren van de nieuwe meelsilo dubbel geïsoleerd, niet alleen om vocht te weren maar ook om bevriezen van het meel te voorkomen.

Gescheurd

De Leidse meelsilo, in 1951 ontworpen, kwam vier jaar later gereed en voldeed uitstekend. Dat was helaas niet het geval met een reeks andere meelsilo's, tot stand gebracht in der jaren vijftig. "Ze scheurden al snel van boven naar beneden," herinnert Schutte zich. Deze silo's waren gebouwd op de traditionele wijze zonder bijzondere voorzieningen.

"Sommige van die architecten zijn ontslagen", weet Schutte nog. Uiteraard is hij dankbaar voor de adviezen van Bol, waardoor het met de door hem ontworpen meelsilo allemaal goed afliep.

De bijzondere ontwikkelingen rond de meelsilo in de jaren vijftig van de twintigste eeuw lijken een reden temeer om dit gebouw op de gemeentelijke monumentenlijst te plaatsen of het -over vijf jaar - als rijksmonument aan te merken.

Wibo Burgers

'Gouden handjes' en 'altijd op pad'

MACHINEFABRIEK DRAKENBURGH

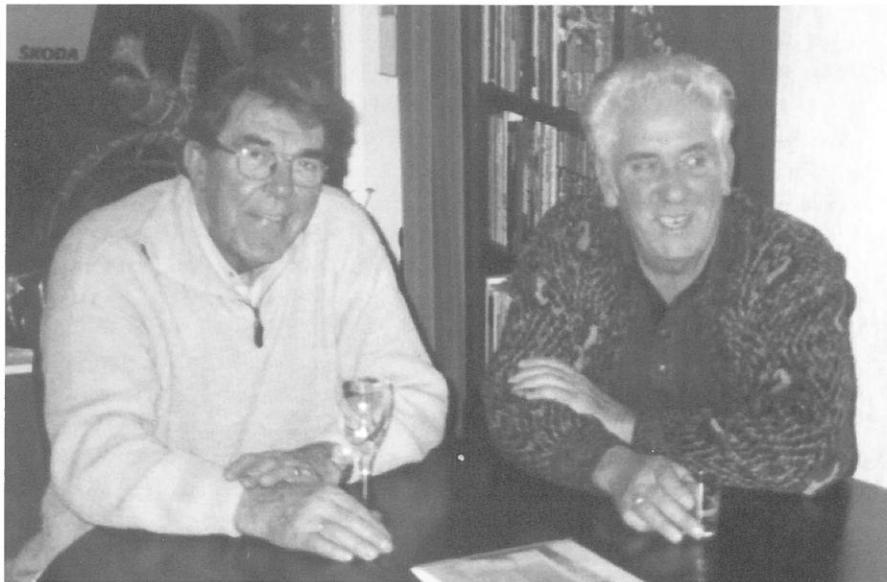
Vaak komen in dit blad mensen aan het woord die herinneringen ophalen aan verdwenen bedrijven. Het begrip Leiden industriestad is verleden tijd en dat mijmert lekker weg. Toch zijn anno 2000 niet louter de universiteit en zakelijke dienstverleners de economische kurk waar Leiden op drijft, want er wordt nog wel degelijk 'echt' geproduceerd. Een voorbeeld daarvan is de al ruim een eeuw oude machinefabriek Drakenburgh op industrieterrein De Waard, dat overigens pas in de jaren dertig naar Leiden kwam. Zo'n kwart eeuw geleden dreigde Drakenburgh te verdwijnen, waarop de toenmalige bedrijfsleider Dick Weima het bedrijf met vier andere werknemers overnam. Tegenwoordig heet dat in jargon een management buy-out. Dat komt thans vaker voor, maar in die tijd was het een bijzondere gebeurtenis. In het volgende verhaal komt Weima aan het woord, samen met oud-werknemer Pancras den Hollander. Een tweegesprek waarin Weima ("Pan, jij had gouden handjes") en Den Hollander ("Dick, jij sjuowde wat af voor het bedrijf") getweeën terugkijken.

Weima: "Ik ben in de oorlogsjaren bij Drakenburgh gekomen als scheepsdieselmonteur. Later werd ik meewerkend voorman, bedrijfsleider en mede-eigenaar. Ik studeerde voor machinist en als onderdeel daarvan moest je een tijdje bij een motorenfabriek gaan werken. Daar was er maar één van in Leiden. Dat diploma heb ik nog wel gehaald, maar ik ben nooit gaan varen. Op zeker moment wilde ik weg, ik had gesolliciteerd en ik was al goedgekeurd bij Shell. Ik durfde het alleen niet zo goed tegen de toenmalige bedrijfsleider te zeggen, waarop ik een salarisverhoging vroeg waarvan ik dacht 'die geven ze nooit'. Maar die kreeg ik wel. Toen kon ik met goed fatsoen niet meer weggaan."

Den Hollander: "Als 15-jarig knaapje ben ik in augustus 1948 bij Drakenburgh

binnen komen rollen. Ik had een test gedaan, waaruit bleek dat de metaal het beste voor mij was. Mijn vader werkte bij scheepswerf Boot, naast Drakenburgh. Hij kende de toenmalige bedrijfsleider en zo kwam ik daar terecht, je had zelf niks te willen. Na een week kwam ik thuis met mijn eerste loon. Dat was een dubbeltje per uur, onder de CAO. Mijn vader kwaad, dat was een echte vakbondsman, dus die wilde mij er weghalen. Maar toen wilde ik zelf niet meer weg, je zat daar goed met allemaal jongens onder mekaar.

Het was wel een ouderwets bedrijf in die tijd. Alle werkbanden liepen nog op drijfriemen. Eén electromotor dreef een as aan waarop al die riemen waren aangesloten. Ik herinner me uit die tijd ook nog dat we motoren hadden met lucht tanks, die nodig waren om ze te starten. Die flessen waren oude LPG-

Voormalig bedrijfsleider, later directeur-eigenaar van machinefabriek Drakenburgh Dick Weima (l) en oud-werknemer op de fabriek, Pancras den Hollander. Foto E.J. Weterings

tanks uit de oorlog, toen ze op het dak van auto's werden gemonteerd. Soms zaten die dingen nog vol en dan lieten we ze gewoon leeglopen in het water langs het bedrijfsterrein. We staken het wel eens in de brand, dan had je een mooi spektakel. Kom daar tegenwoordig nog eens om, met al die milieumaatregelen! Die eerste tijd moest ik een beetje de boel aanvegen en daarna werd je leerling-bankwerker. Echt mooi werk was dat, alles leerde je maken. En als het kleinste priegelwerkje niet helemaal keurig was afgewerkt, moest het over."

Weima: "Ja Panc, daar kwamen verschrikkelijk goede vaklieden uit voort. Ze maakten bijna alle gereedschap zelf. Al in de jaren vijftig druppelden langzaam de eerste nieuwe machnies binnen. Weet je nog toen jij een nieuwe boormachine kreeg, waar je veel nauwkeuriger mee kon werken..."

Den Hollander: "Ja, maar dat was veel later. Vierenveertig jaar heb ik er gewerkt en van alles gedaan: ik was boorder, schaver, de laatste tijd krasseur. Altijd was er ander werk, heel afwisselend."

Weima: "Jij had gouden handen."

Overname

Weima: "Eigenaar/directeur Van der Wal was echt een grootindustriële. Hij had verschillende bedrijven in Amsterdam. Een paar keer per jaar kwam hij in Leiden de boeken bekijken. Hij vertelde steeds dat er meer moest gebeuren, met meer mensen, maar investeren deed hij niet. Toen wij ontzettend goed draaiden, kwam hij nog maar een of twee keer per jaar. Kon-ie leuk zijn autokosten declareren. Maar ja, hij was de directeur.

In de jaren zeventig was onze ruimte aan de Sumatrastraat te klein, de mensen moesten zelfs buiten werken. Van der Wal had een optie op een terrein op De Waard, maar daar deed-ie niks mee. Elke keer als hij kwam zeurde ik hem aan z'n hoofd 'wanneer gaan we nou nieuwbouwen?'. Hij raakte me zo zat, dat ie op een gegeven moment zei 'ik ga niet meer nieuwbouwen'. Toen konden we niet meer samen door een deur. Ik zag de bui al hangen, want Van der Wal liquideerde zijn bedrijven in Amsterdam. Dat zou ons ook kunnen gebeuren. Op een gegeven moment vraagt hij me of ik het bedrijf wil overnemen. Met de boekhouder en drie bazen zijn we bij mij thuis rond de tafel gaan zitten en

toen besloten we 'we gaan het doen'. Vijf werkende mensen namen het bedrijf over. Dat was toen uniek.

Het werd mij aangeboden, maar ik heb de bazen eromheen erbij gehaald. Alle mensen mochten meepraten, maar dat doe ik nooit meer. Op het schip kan er maar een kapitein zijn en dat was ik. Vervolgens kwam de hele toestand met de financiering, de Kamer van koophandel, de salarissen enzovoorts. Ik zou het salaris houden dat ik had en dat van de andere vier eigenaren werd gelijkgetrokken op het niveau van het hoogste van die vier. Toen bleek dat we wettelijk verplicht waren een onderdirecteur te hebben. Die wilde toen meer salaris, maar dat heb ik geweigerd. Zo kreeg ik de naam een lastige baas te zijn."

Den Hollander: "Een lastige baas, ja dat is wel zo. Maar hij had de verantwoordelijkheid voor het bedrijf en hij was altijd op pad om orders binnen te halen. Kijk, ik ben zelf ook geen gemakkelijke. Je moet mekaar de waarheid kunnen zeggen, altijd eerlijk zijn."

Weima: "Anders hadden we hier niet samen aan tafel gezeten."

Den Hollander: "Mijn vader was baas bij scheepswerf Boot. Ik weet dus van huis uit hoe de verhouding baas-knecht was. Drie maanden voor m'n vut ben ik nog eens kwaad weggelopen. Ik ben namelijk nogal een binnenvetter. Kom ik thuis, belt Piet, de toenmalige onderdirecteur. Hij zegt 'ik wil het uitgepraat hebben'. Zijn we naar boven gegaan. 'Boven' is alles wat niet op de werkvloer is. Daar hebben we de lucht geklaard."

Weima: "Daar was ik niet meer bij, want toen was ik al weg. Ik ben in 1987 met pensioen gegaan. De sfeer was meestal goed op de zaak. Als er problemen waren, losten we die zelf op. Ik heb als leidinggevend iemand nooit een persoon van de vakbond over de vloer gehad met klachten. Daar komt bij dat er bij ons meer werd verdiend dan elders in de metaal. Ik wil mezelf niet op de borst kloppen, maar als bedrijfsleider heb ik gelijk voor een nieuwe kantine gezorgd."

Den Hollander: "En nieuwe wc's, en je regelde een jaarlijks dagje uit voor het personeel. Onderling was de sfeer hardstikke goed. Je had dan wel een foute baas, maar toch heb ik geen hekel aan die man, zo zit ik niet in elkaar. Ik zei het al eerder: 'je moet gewoon duidelijk zijn'. Een baas is de baas, die geeft mij

een opdracht en die voer ik uit want daar word ik voor betaald. Maar ik maak zelf uit hoe ik dat doe, hoe ik iets maak, want ik ken mijn vak, ik ben ben een vakman."

Weima: "En gelijk had je."

Den Hollander: "Vroeger hadden we een personeelskas, voor verlovingen, als er kinderen werden geboren enzovoorts. Dat regelde ik dan, als een van de ouderen die iedereen kende, ik had ook gezag bij de mensen. Hoewel, gezag, dat klinkt allemaal zo formeel en zo ging het allemaal niet. Je kende gewoon iedereen en dan stapte ik naar de boekhouder om te zeggen van die-en-die heeft een kind gekregen of die-en-die is verloofd en dan kreeg je een aardigheidje van het bedrijf. Geld meestal, want ik spreek nu over de jaren vijftig en zestig en dan konden de mensen die zo'n gebeurtenis meemaakten dat goed gebruiken. Dat was allemaal niet officieel, maar het werd wel gewaardeerd. Later, toen de mensen het veel beter kregen, is dat allemaal verwaterd."

Veranderingen

Den Hollander: "Ik ben er nu ruim acht jaar weg en in die tijd is er enorm veel veranderd. In de werkwijze natuurlijk, de apparatuur is veel moderner. Maar daar heb ik niet zoveel zicht meer op, al kom ik er nog regelmatig. Er zijn vooral veel andere mensen, mijn generatie verdwijnt."

Weima: "In mijn tijd besteedden we veel uit en daar verdienden we nog goed aan ook. Tegenwoordig doen ze alles zelf. Toen ik wegging, kwam de computer. Daar heb ik nog mee gewerkt. Tegenwoordig draait alles om die apparaten, dat heeft het bedrijf echt veranderd. Ten goede overigens, want het gaat nog steeds goed. Toen ik wegging werkten er zo'n 85 mensen en tegenwoordig meer dan honderd.

Toen we verhuisden van de Sumatrastraat naar De Waard heb ik de gemeente nog een brief geschreven met de vraag of ze op het oude terrein een straat wilden vernoemen naar Drakenburgh, dat daar tenslotte tientallen jaren had gezeten. Er zou woningbouw komen en een Drakenburghstraat of desnoods een pad, om de geschiedenis aan het bedrijf levend te houden, leek mij een aardig idee. Na drie of vier maanden kreeg ik een brief met het bericht dat ze daar niet aan konden beginnen, omdat het bedrijf

nog bestond. Jammer."

Den Hollander: "Vroeger kon je nog met de schroef van je buitenboordmotor langskomen. Ik denk niet dat dat er tegenwoordig nog bij is."

Weima: "Bij Drakenburgh werd nooit 'nee' verkocht. Ik denk dat dat nog steeds het geval is. Betoncentrales, veevoermachines, machinebouw, we pakten alles."

Afscheid

Den Hollander: "Na mijn hartinfarct heb ik een jaar thuisgezeten. Ik werd afgekeurd en ging de WAO in. Van mijn cardioloog mocht ik het weer gaan proberen. Ben ik een jaar arbeidstherapie gaan doen, met halve dagen werken. Vervolgens kon ik met 59 jaar de vut in. Er gingen toen al praatjes dat dat zou veranderen. Ik had 44 jaar gebuffeld, dus ik dacht 'laat ik dat maar pakken'. Niet dat ik huppelend de vut in ging, maar ik had gelukkig mijn bezigheden. Belangrijk is mijn volkstuin, waar ik hele dagen zit. Je zit dan toch weer in een gemeenschap en daar kan ik me prima in vinden. Als je de vut in gaat zonder hobby krijg je gegarandeerd problemen. Alles bij elkaar heb ik een mooie tijd gehad bij Drakenburgh, ik heb daar op een goede manier mijn vak kunnen uitoefenen. Je bent een Drakenburger geweest en dat blijf je. Ik ga dan ook altijd nog met veel plezier naar de oudejaarsbijeenkomsten voor gepensioneerden."

Weima: "Je hebt daar een verleden liggen. Drakenburgh is voor ons geschiedenis."

Den Hollander: "Vierenveertig jaar, een groot deel van je leven."

Weima: "Ik heb er ook ruim veertig jaar liggen. Dat is een feit, dat hangt nog dagelijks om je heen."

Eric Jan Weterings

EEN KORTE GESCHIEDENIS VAN MACHINE-FABRIEK NV DRAKENBURGH

Machinefabriek Drakenburgh dankt haar naam aan het Huis Drakenburgh aan de Utrechtse Oude Gracht 114. Daar bouwt oprichter Dirk Willem van Rennes (1826-1903) in 1890 de eerste Nederlandse petroleummotor. De als instrumentmaker opgeleide bakkerszoon Van Rennes is een interessante figuur. Hij maakt de eerste fiets in Nederland, produceert naaimachines en scheepsmotoren en reist de hele wereld over om zijn producten aan de man te brengen. Aan het einde van de negentiende eeuw produceert hij hete lucht-motoren en vervolgens gasmotoren. Later werden die omgebouwd om op petroleum te kunnen draaien. De

werktuigen werden gebruikt in fabrieken, maalderijen, bakkerijen en weverijen.

In 1891 installeert Van Rennes de eerste petroleummotor in een schip. Dat blijkt na korte tijd een groot succes. In 20 jaar vindt een revolutie plaats in de binnenvaart dankzij Van Rennes motoren. Later gaat hij ook motoren voor zeeschepen maken. Het huis Drakenburgh wordt te klein voor de groeiende onderneming,

waarop deze in 1899 verhuist naar de Croeselaan in Utrecht. Als vier jaar later Van Rennes overlijdt, wordt het bedrijf omgezet in een naamloze vennootschap, de 'NV Machinefabriek Drakenburgh v/h D.W. van Rennes', waar dan ongeveer 60 mensen werken. Het oprichtingsjaar van het bedrijf is overigens niet helemaal duidelijk. Het standaardwerk over de Leidse industrie 'Industrie Leiden Holland' uit 1951 vermeldt 1879, terwijl het handelsregister van de Kamer van koophandel het houdt op 1903.

Tot 1930 maakt de onderneming petroleummotoren, waarna ze overstapt op de Van Rennes-dieselmotor. Drie jaar later verhuist Drakenburgh naar de Vondellaan in Utrecht, maar de crisis van de jaren dertig doet zich dan al voelen. In 1937 moet de inventaris voor 3500 gulden worden verkocht, waarna de schamele bezittingen van de NV bestaan uit magazijn-goederen, modellen, tekeningen en kantoorinventaris. De directeur besluit in 1938 het bedrijf naar Leiden te verhuizen, naar de Sumatrastraat. In 1956 wordt daar de laatste Rennes-motor gemaakt. In die tijd komt een nieuw type motoren op de markt, de zogenoemde snelloper. Productie daarvan vergt een miljoenen-investering en dat geld heeft het bedrijf niet. Drakenburgh stapt over op constructiewerk, plaatwerk, kraan- en machinebouw, terwijl nog tot in de jaren zestig onderhoud aan diesel-motoren in Nederland en België wordt gedaan.

De toenmalige bedrijfsleider Weima wil uitbreiden. De fabriekshal is zo klein dat de dertig werknemers zelfs buiten moeten werken. Eigenaar/directeur Van der Wal laat maar

zelden zijn gezicht zien op het bedrijf en lijkt geen zin meer te hebben in forse investeringen. Daarop neemt Weima in 1978 samen met de boekhouder en drie bazen het bedrijf over. Drie jaar later verhuist het naar de Admiraal

Oprichter van de 'Machinefabriek Drakenburgh', Dirk Willem van Rennes.

Banckertweg, waar de dan inmiddels vijftig werknemers terecht kunnen in een nieuwe bedrijfshal van 2500 m². Drakenburgh maakt dan onder meer machines, kranen, veevoederinstallaties en later ook betonmortelinstallaties. Tegenwoordig heeft het ruim 100 werknemers grote bedrijf de beschikking over twee hallen, een opslagterrein en een laad- en loswal aan het Rijn-Schiekanaal, van waaruit klanten over de hele wereld worden bediend.

(Gegevens uit Drakenburgh-nieuws, een kwartaalblad van de onderneming, dat in 1997 en 1998 in afleveringen de historie van het bedrijf beschreef.)

Eric Jan Weterings

STIELZ MONUMENT

De tijd dat rokende schoorstenen en stampende fabrieksmachines het beeld van Leiden als industriestad bepaalden, ligt nog niet zo ver achter ons. Veel oude fabrieken, werkplaatsen en andere bedrijfspanden zijn in hoog tempo gesloopt. De overgebleven monumenten van bedrijf en techniek worden in de rubriek 'Monument' in de schijnwerpers gezet. In de achtste aflevering maakt Wibo Burgers een tocht langs oude postkantoren in de regio.

LANGS OUDE POSTKANTOREN

Kunnen oude postkantoren gerekend worden tot wat tegenwoordig 'industrieel erfgoed' heet, maar in het recente verleden werd aangeduid als 'monumenten van bedrijf en techniek'? Het antwoord op die vraag is naar mijn smaak 'ja', ook een postkantoor is een bedrijf. In het verleden was het postkantoor bovendien een belangrijk trefpunt in de samenleving. Ook al vanwege die historische rol een rondgang langs oude, monumentale postkantoren in de Leidse regio en de Bollenstreek.

Het postkantoor dateert van het midden van de negentiende eeuw. In 1850 werd een nieuwe Postwet van kracht en in artikel 22 werd bepaald 'dat in elke gemeente van het Rijk zoodra de omstandigheden dit toelaten eene gelegenheid tot het ontvangen en verzenden van brieven met de post geopend moest worden.' Er kwamen dus postkantoren. Het rijk begon met de aanwijzing van 120 gemeenten, waar ze moesten komen. Later werd die lijst herhaaldelijk uitgebreid. Aanvankelijk was het postkantoor vaak ondergebracht in de woning van de directeur, maar dat had ook zo zijn nadelen. Zo moest het postkantoor mee wanneer de directeur ging verhuizen.

In 1869 besliste de minister dat permanente postkantoren moesten worden ingericht. Vaak werd een gebouw van de gemeente gehuurd, waarin het werd gevestigd. Ook dit bleek niet steeds een ideale oplossing en zo werden er rond 1890 veel nieuwe postkantoren, hulpkantoren en bestelhuizen gebouwd. In Leiden kwam in 1872 het koninklijk postkantoor aan de Breestraat gereed. Dit eerste Leidse postkantoor ging maar vijfentwintig jaar mee. Het werd in 1895 afgebroken. Op dezelfde plaats werd een nieuw onderkomen met daarnaast een woning voor de directeur gebouwd. Dat postkantoor functioneerde tachtig jaar. Het moest in 1975 plaatsmaken voor een nieuw overheidsgebouw. Leidens hoofdpstkantoor ging naar de Schipholweg, waar het zich nu nog bevindt.

Leiden moet het dus doen zonder monumentaal postkantoor. Daarentegen zijn er in de Leidse regio en de Bollenstreken nog een aantal aardige oude voorbeelden van te zien. Ze zijn meestal ontworpen door rijksbouw-

meester D.E.C. Knuttel. Destijds was het werkterrein voor de rijksbouwmeesters, die zich in het bijzonder belasten met het ontwerpen van postkantoren, wijkkantoren en andere dienstgebouwen, verdeeld in twee districten. Het eerste district, Nederland boven de grote rivieren maar zonder Zuid-Holland, was voor bouwmeester C.H. Peters (1847-1932), de man van de befaamde postkantorengotiek, het zuidelijk deel van ons land en Zuid-Holland viel ten deel aan D.E.C. Knuttel (1857-1926), wiens bekendste bouwwerk het ministerie van Economische Zaken aan de Bezuidenhoutseweg in Den Haag is.

Monumentaal

Een van de fraaiste oude monumentale postkantoren in de Leidse regio staat aan de Voorstraat in Voorschoten. Het

Het voormalige postkantoor van Oegstgeest aan het Wilhelminapark.

dateert van 1905, zoals ook in de voorgevel is aangegeven en het is ook nog steeds volledig in functie. Nog niet zolang geleden heeft bovendien een restauratie plaatsgevonden. Een ander oud postkantoor, dat van Oegstgeest, heeft in de loop van de tijd een andere bestemming gekregen. In het gebouw aan het Wilhelminapark zijn nu appartementen en bedrijfsruimten gevestigd.

Het postkantoor van Warmond, aan de Dorpsstraat, is gevestigd in een oud herenhuis, dat in 1895 in het bezit van de gemeente kwam. Eerder was het van de zusters Nieuwenhuizen. De gemeente verhuurde het pand aan de PTT om er een postkantoor te vestigen. Van buiten is er aan het postkantoor weinig veranderd, het interieur is uiteraard vele keren verbouwd. In 1969 werd het gebouw op de rijksmonumentenlijst geplaatst.

Oudste

Het oudste exemplaar in deze regio is dat van Noordwijk-Binnen. Het heeft een rijke geschiedenis. In 1865 kwam er een postkantoor in deze gemeente, maar waar dat stond is niet bekend. In 1873 werd het ondergebracht in een van de gemeente gehuurd pand aan de Voorstraat. Maar vier jaar later bleek dit gebouw te klein. De enige geschikte behuizing was het vroegere Huis van Bewaring en Kantongerecht. Justitie stelde dit gebouw beschikbaar voor het postbedrijf. In 1878 werd het gebouw overgedragen aan de posterijen. Na een verbouwing kon het eind van dat jaar in gebruik worden genomen.

In 1901 was er al weer een nijpend ruimtegebrek. 'Enkele bestellers moesten hun correspondentie uitvoeren op de gootsteen en de vloer, terwijl in het kantoorlokaal onvoldoende ruimte was voor de klerken om hun werk zittend te verrichten', zo vermelden archiefstukken. Pas in 1903 kon een verbouwing plaatsvinden. Ook na die tijd was er nog een reeks verbouwingen.

In 1989 kreeg de postdienst een nieuwe behuizing. Het oude gebouw werd verkocht aan een projectontwikkelaar. Tegenwoordig zijn er appartementen in

Het vroegere postkantoor van Noordwijk-Binnen.

het gebouw gevestigd en het herbergt ook een huisartsenpraktijk.

Het voormalig postkantoor van Noordwijkerhout is betrekkelijk jong. Het dateert van 1938 en is een aantal jaren geleden buiten gebruik gesteld en vervolgens verbouwd tot winkelpand. Het is niet meer aan zijn oude functie te herkennen.

Eeuw oud

Meer dan een eeuw oud is het postkantoor aan de Hoofdstraat in Hillegom. Het dateert van 1884 en is nog steeds in gebruik. Eerder was er al een hulp-postkantoor (gevestigd in 1850), maar er moest een echt post- en telegraafkantoor komen. Dat vond onder andere de afdeling van de 'Vereeniging voor de Bloembollencultuur' te Haarlem. Deze vereniging kwam dan ook met een officieel verzoek dat in 1884 werd gehonoreerd.

Het gebouw werd aanvankelijk van de

Het oude postkantoor van Hillegom, nog steeds in gebruik.

gemeente gehuurd. Natuurlijk werd er ook hier veel verbouwd. Een belangrijke uitbreiding was er in 1931 toen een achter het kantoor gelegen veldwachterswoning en gymnastieklokaal van de gemeente werden gekocht om het kantoor uit te bouwen. Later is er ook nog een verdieping opgezet.

Burgemeester Lisse kreeg in 1900 een volwaardig post- en telegraafkantoor dat in januari 1900 in gebruik werd genomen. Op dringend verzoek van het gemeentebestuur was in het door rijksbouwmeester Knuttel ontworpen kantoor op de hoek van de Hoofdstraat en de Stationsweg ook een wachtkamer voor de politie opgenomen.

In 1908 was uitbreiding nodig. Daar voelde de gemeente, die het pand verhuurde aan de posterijen, weinig voor. B. en W. boden een ander pand aan, op de hoek van de Heerenweg en de Stationsweg. Na veel vijven en zessen werd dat inderdaad het nieuwe postkantoor.

Sloop

Ruimtegebrek bleef echter optreden en er volgden dan ook nog heel wat verbouwingen. De klachten waren niet van de lucht. Toch duurde het nog tot na de Tweede Wereldoorlog voor er knopen werden doorgelukt. Al in 1958 was de sloop van het pand voorzien in verband met de voorgenomen uitbreiding van de Stationsweg (nu Berkhoutlaan). De PTT wilde aanvankelijk niet afbreken en in het geschil met de gemeente gaf de provincie Zuid-Holland het postbedrijf gelijk. Het postkantoor hoefde dus niet afgebroken te worden. Dat gebeurde jaren later toch. Het gebouw was toen veel te krap geworden en uiteindelijk vonden de

gemeente en de PTT elkaar in de beslissing om het oude pand af te breken.

Het oude postkantoor was in 1973 rijp voor de sloop. Pas in 1980 stond er overigens een nieuw exemplaar. Onder-tussen had het personeel twaalf jaar moeten improviseren in een houten noodgebouw. Daar is menig kwaad woord over gevallen.

Een ander karaktervol postkantoor uit vroeger dagen is dat van Sassenheim. Het werd gebouwd in 1902 en is nog steeds als zodanig in gebruik. Aan de Voorstraat in Katwijk aan Zee kwam in 1892 een postkantoor naar een ontwerp van Knuttel gereed. Eerder was er overigens al één in het Groot Badhotel van baron Van Wassenaer, dat in de jaren dertig is afgebroken. Het oude postkantoor in de Voorstraat kwam in de jaren tachtig van de afgelopen eeuw in gebruik als winkelpand. De oude functie is nog heel goed herkenbaar.

Van de hier genoemde tien oude postkantoren in de Leidse regio en de Bollenstreek hebben er slechts twee het loodje gelegd. Vier hebben nog een volwaardige functie als postkantoor en vier andere hebben een nieuwe bestemming gekregen. Dat mag tot de

Het fraaie postkantoor van Sassenheim, anno 1902.

conclusie leiden dat de oude postkantoren, tot stand gekomen in de tweede helft van de negentiende eeuw en het begin van de twintigste over het algemeen solide gebouwen in baksteen zijn, waarmee men bij herbestemming betrekkelijk veel kanten op kan. Dit beeld is ook bij landelijk onderzoek bevestigd.

Wibo Burgers,
(tekst en foto's)

KLEIWARENFABRIEK NIEUW WERKLUST OP

RIJKSMONUMENTENLIJST

Het bedrijfscomplex van kleiwarenfabriek Nieuw Werklust in Hazerswoude krijgt vrijwel zeker volgend voorjaar een plaats op de rijksmonumentenlijst. Recentelijk besloot de gemeenteraad van Rijnwoude verrassend unaniem dit oudste complete industriële complex van de Rijnstreek voor te dragen voor de lijst bij staatssecretaris van Cultuur Van der Ploeg. Dat betekent een groot succes voor de Stichting Industrieel Erfgoed Leiden (Stiel) en de Stichting Levend Ambacht Leiden (Stal), die zich de afgelopen maanden inzetten voor behoud van Nieuw Werklust.

Al in de 17e eeuw verrees langs de Rijn in Hazerswoude Werklust, dat in het midden van de negentiende eeuw werd vervangen door Nieuw Werklust. In de periode daarna werd het complex uitgebreid, tot in de twintigste eeuw de verzameling bedrijfsruimten met kantoorvilla en bedrijfspoorlijntje ontstond die tot op de dag van vandaag bewaard is gebleven.

Stal-voorzitter Ginus Nusteling stak de afgelopen periode veel tijd in zijn pogingen plaatselijke bestuurders te overtuigen van de beschermwaardigheid van het complex. Hij is er nog steeds een beetje beduusd van dat de acties zo succesvol zijn verlopen. "Daar zag het aanvankelijk helemaal niet naar uit", vertelt de Leidse maatschoenmaker. "Een paar weken voor de beslissende gemeenteraadsvergadering bleek in een voorbereidende commissievergadering

directeur van het IT-implementatie-bedrijf Pentascoop was een van degenen die daar kennis van nam. "Die man was op zoek naar 'monumentale' bedrijfsruimte in de randstad en zag vestiging in het complex wel zitten", vertelt Nusteling. "Pentascoop nam contact op met beheersmaatschappij Hanzavast, die gespecialiseerd is in de ontwikkeling van oude monumentale complexen. De middag voor we een 'finaal gesprek' zouden hebben met gemeenteraadsleden kreeg ik een telefoontje dat Hanzavast Nieuw Werklust wilde kopen, omdat ze een huurder voor tien jaar hadden gevonden."

'Finaal gesprek'

De VVD in Rijnwoude stelde voor om voor de beslissende raadsvergadering met alle betrokkenen een 'finaal gesprek' te hebben over de kwestie. Daar zouden

Rijnwoude een brief heeft geschreven. Een afschrift daarvan ging naar alle raadsleden. In de beslissende raadsvergadering werd vervolgens unaniem voor de monumentenstatus gestemd. Plaatsing op de rijkslijst is nu nog een formaliteit."

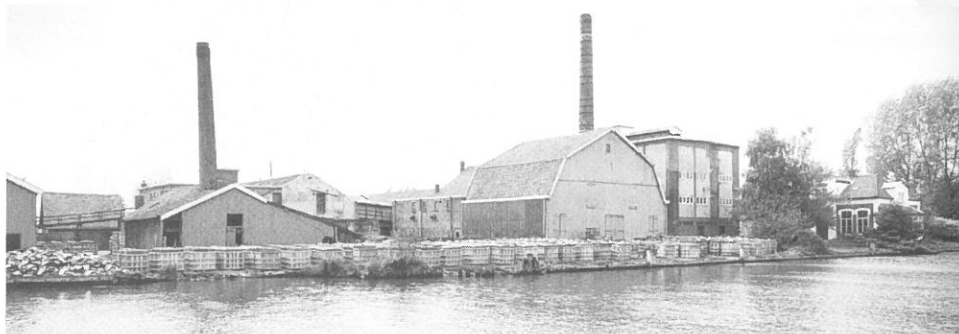
Eigenaar

De voornaamste tegenstander van de beschermers waren de eigenaren. "Zij vonden de zaak niet meer rendabel, dus dan lijkt het logisch dat je het complex sloopt, om wat anders met het terrein te doen", meent Nusteling. "Toch zie ik ons niet als tegenstanders van de familie Blanken, al zal die er zelf wellicht anders over denken. Bij afbraak, moet je maar afwachten hoe het verder gaat. Er heeft daar een paar eeuwen een industrieelcomplex gezeten. Wat tref je dan onder die opstallen aan? Verder betekent aanwijzing tot rijksmonument dat - op termijn - alle subsidiepotten opengaan om de zaak te herstellen. Tenslotte houdt de wet rekening met alle belanghebbenden, dus ook met de eigenaren. Als je het zo bekijkt hoeven de belangen van eigenaar en monumentenbeschermers niet per se strijdig te zijn."

Toekomstperspectief

Vestiging van een IT-bedrijf en tegelijkertijd voortgaan met de productie van dakpannen en andere kleiwaren lijkt tegenstrijdig. Volgens Nusteling hoeft dat niet het geval te zijn. "Waarschijnlijk wordt de productie op kleine schaal voortgezet, zodat voldoende ruimte overblijft voor een nieuwe gebruiker. De crux is dat datgene wat aanwezig is niet verloren gaat en daarbij doel ik niet alleen op de gebouwen, maar ook op de inventaris. Alle ooit in Nederland gebruikte dakpannen kan Nieuw Werklust maken, het instrumentarium is er. Niet alleen de pannen overigens, ook de vorsten en de vorstversieringen - alle modellen liggen nog klaar." Over de vraag hoe de zaak zich de komende maanden zal ontwikkelen, durft Nusteling geen uitspraak te doen. Hoe dan ook zal overleg met de familie Blanken noodzakelijk zijn om verder te kunnen. "We moeten de zaak eerst maar even aanzien", zegt de maatschoenmaker. "Na afloop van de raadsvergadering kreeg ik een hand van de heer Blanken. Vond ik mooi van hem."

Eric Jan Weterings

dat alle politieke partijen tegen waren, op het CDA na. De monumentaliteit van Nieuw Werklust stond niet ter discussie, zelfs niet bij de eigenaar, maar een goed toekomstperspectief zou ontbreken. Wij - dat zijn Stiel-voorzitter Fred Sengers, zijn voorganger Henk Budel en ik - stelden daar tegenover dat er op kleine schaal nog steeds ambachtelijk werd gewerkt. Dat argument overtuigde dus onvoldoende raadsleden."

De radicale ommekeer een paar weken later is volgens Nusteling "toeval en geluk". De behoudsacties kregen veel aandacht in de regionale pers en de

Stiel, Stal de eigenaar (de familie Blanken) en alle politieke partijen vertegenwoordigd moeten zijn. Nusteling: "Dat 'finaal gesprek' voelde aanvankelijk als een doekje voor het bloeden, omdat de standpunten muurvast leken te zitten. Gegeven de stand van zaken liet de familie Blanken weten geen behoefte te hebben aan dat gesprek. Diezelfde middag had Hanzavast zich gemeld als potentiële koper, waardoor het door iedereen gewenste toekomstperspectief er opeens wel was. De aanwezige politici wilden dat echter zwart op wit hebben, waarop Hanzavast wethouder Uljee van

STIELZ GRAVURES

Abominabele cupido's als Mercurius en Neptunus

ETIKET VOOR DEKENS EN DUFFELS VAN VAN WENSEN

De prent op deze pagina is een etiket uit lang vervlogen tijden van een Leids textielproduct. Fabrikant Van Wensen maakte zich met dit etiket bekend aan zijn klant en schreef er nummer en lengte van het 'stuk' in. Een soort garantie, zoals het Leidse lakenlood, uit nog vroeger dagen.

Zwevende cupido's

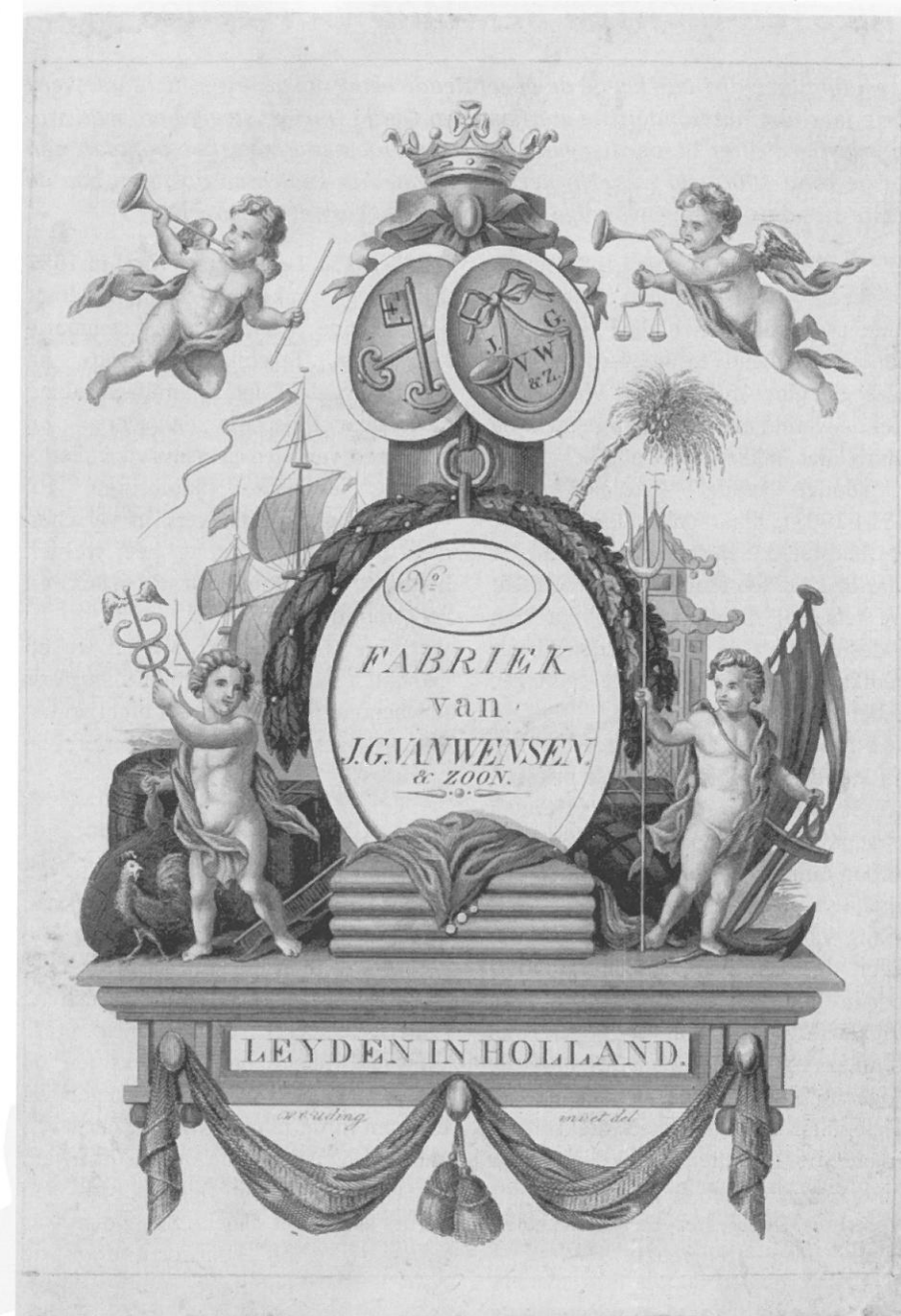
Geen kunstzinnige prent, maar drukwerk voor dagelijks gebruik. Vandaar dat C.W. Uding, de maker van de prent, niet is te vinden in de erkende handboeken van Pieter Scheen en Waller. Toch is de plaatsnijder een beetje trots op zijn werk; net als een echte kunstenaar schrijft Uding achter zijn naam: 'invet del' (ontworpen en getekend).

Hij maakte veel van dit soort etiketten en vaak keren dezelfde elementen terug, zoals de zwevende cupido's met bazuin en weegschaal, de attributen van faam en vrije kunsten. De twee abominabele cupido's op de begane grond bombardeerde de plaatsnijder tot de goden Mercurius van de handel en Neptunus van de scheepvaart.

Historiserende reclame

In de tijd waarin dit etiket werd gebruikt, de negentiende of laat achttiende eeuw, was deze beeldtaal al belegen. De bedoeling was echter om zodoende vertrouwd en solide over te komen. Daar zit 'm bijvoorbeeld ook de kneep van het Heineken-etiket en van het beeldmerk van Douwe Egberts: historiserende reclame is van alle tijden.

De Chinese pagode rechts is een nieuw element. De combinatie met de driemaster links wil zeggen dat de duffels van Van Wensen ook in verre landen veel zijn gevraagd. Misschien wel misleidende reclame, want Leidse textielabrikanten klaagden de hele negentiende eeuw door steen en been over hun kwijnende export. Niettemin, de fabriek van J.G. van Wensen mocht er wel zijn met 70 arbeiders in 1855. Toen was dat één van de grootste Leidse bedrijven op het gebied van dekens en duffels.

Overname

Van Wensen was een initiatiefrijk ondernemer. In 1846 nam hij, samen met fabrikant Driessen, de kwijnende katoenfabriek van Heyder over. Zij reorganiseerden die fabriek en '...wierpen zich in de stroom van vrijhandelsovername en nieuwe uitvindingen', zegt de Leidse geschiedschrijver P. J. Blok.

Ook nadat textielabriek Van Wensen zelf zijn deuren sloot, bleven de heren Van Wensen hun rol in de Leidse industrie spelen. Tot in de 20e eeuw stond er een Van Wensen aan het roer van de Grofsmederij.

Henk Budel

de Muze over Bedrijf & Techniek

De aanblik van de eerste stoomtrein

PRIESTER-DICHTER BERNARD VAN MEURS

Naast dominee-dichters kende de negentiende eeuw ook priester-dichters. Werd vorig jaar nog het honderdste sterfjaar van Guido Gezelle stevig herdacht, van de priester-dichter Bernardus van Meurs weet niemand meer hoe populair zijn poëzie rond 1900 wel was. Hij liet in een van zijn gedichten ook zien hoe de eerste stoomtrein de eenvoudige toeschouwer in verwarring bracht.

Een merkwaardig negentiende-eeuws fenomeen is de dominee-dichter: de student van vaak eenvoudige komaf, die (zonder collegeld te hoeven betalen) theologie ging studeren en vroeger of later de wereld met zijn literaire talenten kennis liet maken. De allerbekendste is zonder twijfel Nicolaas Beets (1814-1903), maar ook namen als P.A. de Genestet, J.P. Hasebroek, Bernard ter Haar of J.J.L. ten Kate zeggen u wellicht nog iets. Zij dichtten eerst voor hun medestudenten en later hielden zij als predikant met hun poëzie de gelovigen op het rechte pad.

Deze protestantse zielenherders hebben een katholieke soortgenoot: de priester-dichter. Dat waren schrijvers als Herman Schaepman (ook bekend als politicus), Antoon Binnewiertz en W.H.A. Smulders. Zij zijn vergeten: de tand des tijds heeft weinig van hun werk heel gelaten. Of liever, de Tachtigers hebben hun best gedaan ons te overtuigen van het twijfelachtige peil van de poëzie van dominees en priesters. Maar de katholieke tijdgenoten verslonden de verzen van Schaepman c.s. Dat is iets makkelijker om ons voor te stellen als we denken aan Guido Gezelle of aan de poëzie van Huub Oosterhuis. De priester-dichters schreven poëzie over religieuze thema's; vaak valt in hun werk de liefde voor de natuur, hun gehechtheid aan eigen taal, cultuur en streek op. Op die manier droegen ze ook flink bij aan de versterking van de katholieke identiteit.

Betuwelijn

Een ongekende populariteit genoot priester-dichter Bernardus van Meurs

(1835-1915). Deze jezuïet werd in 1865 priester en, enkele jaren later, leraar natuurkunde aan het seminarie Kuilenburg. Tegelijkertijd raakte hij betrokken bij het familieweekblad Katholieke Illustratie en schreef hij gedichten, verhalen en essays voor allerlei andere katholieke tijdschriften. Hij verzamelde zijn dichtwerk in verscheidene bundels die keer op keer werden herdrukt, zoals Rijn en zang (1863) en Pepermuntjes (1875).

Wat Van Meurs betreft hoeven we op gedichten over de Betuwelijn niet meer te wachten: in 1879 schreef hij al, in het Betuws, over: 'De erste lokkemetief' (zie hiernaast).

Het kriegende kriekske

Dit gedicht verscheen in 1879 in Van Meurs' bundel Het kriegende kriekske, met poëzie in het Betuws dialect. De gedichten erin dragen titels als 'Moeders slaopliedeke', 'Onder 't appelen schellen', 'Allerzielendag', 'Op moetjes graf', 'Levenswiesheid' en 'De heks ien de Betuw'. Ze gaan over mensen en gebeurtenissen in de familiekring en het leven van alledag. De familie Van Meurs kwam uit Heusden in de Betuwe, dus Van Meurs kende het dialect. Bovendien was

hij beïnvloed door de populaire schrijver J.J. Cremer, die onder andere zijn Betuwsche novellen en Overbetuwsche novellen had gepubliceerd in de streektaal. Cremer kreeg jaren later flinke kritiek op de manier waarop hij het dialect mishandeld had. Hoe het met de weergave van het dialect door Van Meurs precies zit, weet ik niet, maar zeker is dat het

De erste lokkemetief

Nou, 'k heb 'em gezien, heur! de lokkemetief;

Nog vuul ik de griesel er van deur mien lief.

Zoo'n monster dâ mein ik zoo'n aoklig masjien

Is nooit ien 'et derp¹ op 'en karmis gezien.

Neê, liever nog zie ik, al kost 'et ook meer,

Een zeemarremin, drommel-daoris of beer!

We stingen² van mergen³ bij 't wachthuus aon 't hek,

Onze erbeier⁴ Jan en dan ik, zei de gek,

'Pas op! (riep de wachtbaos) meteen kumt ie 'r aon,

'Al is ie nog wel 'en kartier hier van daon!'

En krek dat ie 't zeit, loer ik efkes op zij

Verrechtig⁵ daor kwiem⁶ ie al dichter naobij;

En aorigheid⁷ was 'et te zien ien⁸ de vert,

Hoe dichter ie bij kwiem, hoe grooter ie werd.

Hie dampte uut zien piep witte rookwolken uut,

En gromde toezoers:⁹ uut er vuut, uut er vuut!

'k Kiek um der was niks, gene kraoi, op den weg.

'Rij deur maor!' zoo roep ik; en mêt dâ 'k 'et zeg,

Daor gêft ie 'en schrauw,¹⁰ dâ verdekselde ding,

Dâ 'k meinde, dâ heuren en zien me verging.

Hè! rrrrt! wâ geraos! 'k docht de grond zakt ieneen!

'k Zag duuster veur de oogen ik rilde ien de leên¹¹

Den boom griep¹² 'k vast: 't was precies of 'en douw,

Dien 'k vuulde en nie zag, me veuruut stooten wou!

En veur dâ 'k weer aojem¹³ kos¹⁴ haolen, verdord,¹⁵

En veur 'k 'em goed zien kos daor was ie al vort!

Het erst wâ 'k toen zei, was: Hei! leefde nog, Jan?

Jao! (zeit ie) maor jong, vralterierd¹⁶ bin 'k er van!

Ik ook! (zei ik) jong, 't kan zoowaor ien de hel

Nie slimmer¹⁶ speктаoklen,¹⁷ geleufde dâ wel?

'k Geleuf 't! (zeit ie) 'k Heb er den duuvel zien staon,

Zoo'n zwarte sinjeur was 't, en 't vuur porde ie aon!

Zeg duuvel of weerwolf, 't is krek en allins!¹⁸

Went¹⁹ dâ houw ik vol, Jan: ik zet 'et 'en mins²⁰

Um zóó zonder perds, zonder toom, zonder zweep

Zoo'n waogen te sturen! Zeg, vat je de kneep?²¹

Bernard van Meurs

1. dorp;
2. stonden;
3. morgen;
4. arbeider;
5. Waarachtig;
6. kwam;
7. aardigheid;
8. in;
9. altijd (toujours);
10. schreeuw;
11. leden;
12. greep;
13. adem;
14. kon;
15. verdraaid, verduiveld;
16. verbouwereerd, verschrikt;
17. te keer gaan, spektakel geven;
18. een en hetzelfde;
19. Want;
20. ik geef het iemand te doen;
21. snap je hoe het zit?

De priester-dichter Bernard van Meurs, 1835 - 30 april 1905. Naar een crayon-tekening van Leo Arendzen, 1901. De plaat verscheen in de Katholieke Illustratie 39 (1905), nr. 22, zonder paginanummer.

bundeltje hem voorgoed als volksdichter op de katholieke, literaire kaart zette. Een ieder prees zijn gedichten als eenvoudig, oprecht godsdienstig en blij van toon. Een indruk van de vergaande populariteit van Van Meurs geeft aflevering 22 van de Katholieke Illustratie uit 1905, geheel gewijd aan de zeventigste verjaardag van de dichter. Een voorloper van Toon Hermans mag ik hem natuurlijk niet noemen, maar een gemeenschappelijk punt is dat hun bundels als zoete broodjes over de toonbank gingen en herdruk na herdruk beleefden.

Duivel

Ook al heb ik 'De erste lokkemetief' niet uitgekozen omdat het representatief is voor Van Meurs' poëzie, toch geven deze strofen wel een idee van de kleur van zijn dichtwerk. De dichter zet de verwondering en de overdondering van het boertje treffend neer: zo'n stoomtrein valt voor hem bijna in de categorie wereldwonderen, net als zeemeerminnen, dromedarissen en beren. Het boertje vertelt zijn verhaal beeldend: hij en de lezer horen het gevaarte roepen ('opzij, opzij' - terwijl er 'gene kraoi' te zien is!), je voelt het fysieke ongemak dat de mannen treft: het geluid en de wind overvallen hen. De locomotief, groot en log, is afkomstig uit een andere wereld. Ja, de duivel moet hem besturen, want hoe komt zo'n wagen zonder paarden anders vooruit? Misschien overdrijft Van Meurs de naïviteit van de toeschouwer, maar aan de andere kant lijkt dit tafereel zeer

voorstelbaar. Natuurlijk wist de argeloze die voor het eerst werd geconfronteerd met een dergelijk gevaarte, niet wat er aan de hand was. Zoiets moest wel met de duivel te maken hebben.

In dit gedicht zorgt het gebruik van het dialect ervoor dat we - op basis van ieders vooroordelen - het contrast tussen de (stadse) technische vooruitgang en de verwondering van de onwetende plattelanders extra goed voelen. Het boertje is de nietige mens, geconfronteerd met het monster van de vooruitgang. Nu chargeer ik misschien, want wij en ook de lezers uit 1879 (de stoomtrein reed toen toch al veertig jaar in Nederland rond hoewel: niet overal!) zien ook de goedaardige humor die de dichter legt in de manier waarop het boertje zijn verhaal doet.

Moeilijk te lezen is het dialect niet. Al snel zie je de regelmatige verandering van de Nederlandse oe in Betuwse uu (vuul = voel; vuut = voet), oo in eu (heur = hoor; deur = door; veur = voor, ui in uu (wachthuus = wachthuis; uut = uit; duuster = duister; veuruut = vooruit), aa in ao (aoklig = aklig; kraoi = kraai), enzovoort. Misschien heeft Van Meurs ook wel eens wat water bij de wijn gedaan en hardop lezen helpt bovendien bij het begrijpen van wat er staat. Ik vermoed niet dat Van Meurs met zijn keuze voor het dialect uit was op de emancipatie van de streektaal, of taalkundig verantwoorde Betuwse literatuur wilde schrijven, zoals in de jaren 1925-1930 de schrijver K. Lantermans dat probeerde met zijn korte verhalen in het Betuws. Eerder lijkt het erop dat Van Meurs met deze verzen de eenvoudige katholieke lezers wilde bereiken door over hun wereld in hun taal te dichtten. Of dat precies de wereld van de 50.000 katholieke gezinnen was die de Katholieke Illustratie lazen, is de vraag, maar dit soort poëzie trof bij hen zeker een gevoelige snaar.

En Gezelle? Hij schreef, in 1858, een gedicht over de stoomlocomotief: 'Het stoomgevaarte'. In maar liefst 242 regels schetst hij het monster. Ook hij voert een 'landman' ten tonele, die danig van slag raakt wanneer hij de naderende locomotief gewaar wordt. Wél geeft Gezelle het gedicht een typisch Gezelliaanse teneur mee. Daarover een andere keer wellicht meer.

Korrie Korevaart

Restauratie van reclamemuurschilderingen

"ENTHOUSIASTE MENSEN

HEBBEN WE NODIG"

René Klarenbeek (36) en Jenny Melissen (40) zijn restauratieschilders. Een voornaam deel van hun werk bestaat uit de restauratie of reconstructie van oude, geschilderde muurreclames, met name in Den Haag en Leiden. Een gesprek met het Haagse tweetal, dat samen de firma Klarenbeek-Melissen Restauratiewerken vormt.

Het lijkt erop dat de belangstelling voor de restauratie van oude, nostalgische geschilderde muurreclames toeneemt. René Klarenbeek beaamt dat, al voegt hij er wel onmiddellijk aan toe dat die interesse geschraagd moet worden door "enthousiaste mensen en gemeente-besturen". Want die zijn daarvoor zonder meer nodig. "Het benodigde geld moet er wel komen." Hij herinnert aan de laatste klus, die hij samen met zijn compagnon, uitvoerde: de restauratie van de 'Rynbende'-muurreclame in Leidschendam, waarvoor zich de Stichting Haags Industrieel Erfgoed (Shie), een zustervereniging van Stiel, heeft ingezet.

René en Jenny hebben beiden de kunstacademie gevolgd en daarna opleidingen voor gespecialiseerd schilderwerk gedaan. "Die muurreclames, meestal uit de eerste helft van de vorige eeuw, werden vaak gemaakt door huisschilders", vertelt René. "Decoratieve schilderijen behoorden toen nog tot het vak." Vaak kon zo'n jongen leuk tekenen en in zijn omgeving zei men dan: "Je moet huisschilder worden." Pas later zijn specialisaties, zoals decoratieschilder, gekomen.

Ze werken nu zo'n tien jaar samen en in die tijd is heel wat tot stand gekomen. Aanvankelijk restaureerden zij schilderijen in kerken, maar allengs kwamen de geschilderde muurreclames in beeld. Dat werk begon in Den Haag. Ze benaderden zelf een Haagse wethouder. Die was wel geïnteresseerd en er volgden, samen met mensen van de Rijksdienst voor de Monumentenzorg, gesprekken. Die resulteerden in opdrachten voor de restauratie en reconstructie van vier geschilderde muurreclames: die van de stoom-, strijk- en waschinrichting Cohen in de Transvaalwijk, van de koffiebranderij Reuser & Smulders aan de Brouwersgracht, van de comestibles-zaak Sweelinck aan de Tweede Van Blankenburgstraat, en de reconstructie van de

muurreclame van een vakgenoot uit de jaren dertig: schilder Hoekzema in de Jacob Catsstraat. "Waarschijnlijk heeft hij die in een stille periode zelf aangebracht", vertelt René.

Leiden

In Leiden heeft het tweetal eveneens een aantal muurreclames, zoals die op de vroegere broodfabriek Ceres/Coöperatie Vooruit aan de Korevaarstraat, de Vorstenlandenreclame (sigarenmerk) aan de Haarlemmerstraat, die van de voor-

Muurreclame op de voormalige Verffabriek H. Gijsman. Foto Wibo Burgers

malige broodfabriek 'Ons Doel' aan de Van der Werfstraat, en die op de vroegere verffabriek van H. Gijsman aan de Dwarsbolwerkstraat gerestaureerd of gereconstrueerd.

René: "In het laatste geval ging het om een particuliere opdrachtgever, de familie Gijsman. Het gebeurt niet zo vaak dat een particulier er zelf geld in stopt." Dat roept onmiddellijk de vraag op wat zo iets kost. René Klarenbeek: "Dat hangt natuurlijk helemaal af van het formaat en de staat, waarin de schildering zich bevindt. Maar meestal gaat het om een bedrag tussen de tien- en de twintigduizend gulden."

De muurreclame van Gijsman, daterend van de jaren dertig van de vorige eeuw, had al heel wat achter de rug. Deze muurschildering is na 1945 vervangen door eenzelfde schildering, maar dan aangebracht op een kleiner formaat plaat met een zware houten omlijsting. Het restant van de oorspronkelijke muurschildering, dat links van het bord nog zichtbaar was, is toen in een steenbruine kleur overgeschilderd. Na de verwijdering van dit bord werd de schildering weer zichtbaar. De staat, waarin de afbeelding zich bevond, maakte restauratie onmogelijk. Vandaar dat is besloten tot een reconstructie in standolieverf van de eerste versie. Het heeft nogal wat voeten in de aarde gehad: onderzoek, het bekijken van oude foto's, uitproberen van kleuren e.d. "Een nogal ingewikkeld borduurwerk", zegt Jenny.

Courbet

René Klarenbeek: "Echte restauratie is ook moeilijk wanneer de stuc laag onder de schildering in slechte staat is. In dat geval is reconstructie - het aanbrengen van een reproductie van de schildering op een nieuwe ondergrond - de enige oplossing."

In een heel bijzonder geval werd het anders gedaan. René vertelt het verhaal van de befaamde schilder Courbet (negentiende eeuw, vlak voor de impressionisten). Met collega-schilders ging hij werken op het platteland (dat was mogelijk geworden doordat de tube met verf uitgevonden was). In zijn pension in een Frans dorpje maakte hij een schildering op de muur. Die werd in later tijden aangetroffen en waardig bevonden voor een museum. Maar ook hier was het stucwerk erg slecht. De muur is toen geslecht (het pension moest toch afgebroken worden) en de schildering van Courbet is toen met stucwerk en al naar Parijs gebracht.

Niet alleen in Den Haag en Leiden is er belangstelling voor antieke muurreclames. In Kampen is er zelfs een wandelroute langs muurschilderingen. René: "Het uitgangspunt is wat anders dan het onze. Men werkt er niet met oude verf, standolieverf, maar met acrylverf. In Kampen wil men vooral de sfeer van vroeger weer oproepen. En ja, zo kan het natuurlijk ook, maar het is niet de restauratie, zoals wij die zien."

Joop Gijsman

Van harte aanbevolen:

JAARBOEK DIRK VAN ECKSTICHTING

Het Jaarboek der sociale en economische geschiedenis van Leiden en omstreken, gekserend wel eens het wetenschappelijk verantwoorde grote broertje van Stiel genoemd, verscheen in september 2000. Opvallend, omdat het de jaargang 1999 betreft. Hebben vorsers naar de Leidse historie alsnog last van een millenium-syndroom? De vorige Stiel, het juni-nummer, verscheen ook 'al' in oktober.

"Wij verwachten dat het elfde jaarboek

van de Dirk van Eck-Stichting het wachten waard was', schrijft voorzitter Ed van der Vlist ter inleiding. Die vraag kan met een volmondig 'ja' worden beantwoord. Het voorwoord stelt terecht vast dat het boek 'voor elk wat wils' biedt: Sociale onrust in Leiden in de periode 1895-1906, Arbeidsters in de fotografie van wollenstoffenfabrikant Krantz en Zonen en een bijdrage over Marinus van der Lubbe en de Rijksdagbrand. Voorts komen ook onderwerpen uit een verder verleden aan de orde en beschrijft Piet de Baar

de aanwinsten van het Gemeentearchief Leiden op sociaal en economisch gebied. Tenslotte mogen de boekbesprekingen niet onvermeld blijven, waaronder een over het door Stiel uitgegeven Leids Fabrikaat deel 2. Dat noemt de recensent 'een aanwinst'. Hartelijk dank. Overigens had ik ook zonder die lovende woorden dezelfde formulering gebruikt om dit fraaie jaarboek aan te bevelen.

Eric Jan Weterings

Jaarboek voor de sociale en economische geschiedenis van Leiden en omstreken 1999.

Uitgave: Dirk van Eck-stichting, Postbus 849, 2300 AV Leiden

APPARTEMENTEN IN MONUMENTALE BOLLEN-

SCHUUR SASSENHEIM

De authentieke bollenschuur aan de Teylingerlaan 70 in Sassenheim, die de status van rijksmonument heeft, zal worden gerestaureerd en verbouwd tot een wooncomplex met zo'n veertien appartementen. De restauratie en verbouw van het monumentale pand, dat in een desolate toestand verkeert, maakt deel uit van de herinrichting van het gebied Overteylingen. De gemeente is daarover in gesprek met projectontwikkelaar Ballast Nedam.

De locatie Overteylingen, een gebied van zo'n 4 hectare ten noorden van het centrum van Sassenheim, is aangemerkt als woningbouwlocatie. De door de provincie toegestane aantallen woningen zijn pas in 2005 beschikbaar, maar een voorschot op het contingent kan worden aangevraagd.

Aan de andere kant van de Teylingerlaan, op nummer 69, staat overigens ook een

bollenschuur die rijksmonument is. Daar is een antiekhandel gevestigd. Bijzonder is hier dat dwars doorheen de gemeentegrens Sassenheim-Voorhout loopt. En dat wil nog wel eens problemen geven.

Katwijk

In Katwijk gaat men wat minder behoedzaam met oude bollenschuren om. Zo heeft een meer dan 100 jaar oude bollenschuur aan de Commandeurslaan het veld moeten ruimen voor woningbouw. Aanvankelijk zou het pand op de gemeentelijke monumentenlijst komen, maar de verantwoordelijke wethouder gaf toch maar een sloopvergunning af. De gemeenteraad vond het weliswaar een wonderlijke gang van zaken, maar stemde uiteindelijk toch in met het voorstel. Een voorbeeld van hoe het niet moet.

Wibo Burgers

Bollenschuur aan de Teylingerlaan 70 in Sassenheim. Dit rijksmonument krijgt binnenkort een nieuwe bestemming. Er worden appartementen in gebouwd. Foto Wibo Burgers

LEIDEN IN HOLLAND

Het bekende Historisch Tijdschrift Holland besteedt in haar laatste editie (32e jaargang nummer 5 2000) aandacht aan de geschiedenis van de Leidse industrie. De rol van Stiel en andere plaatselijke organisaties bij het behoud van monumenten komt uitgebreid voor het voetlicht, waarna (de teloorgang van) verschillende bedrijfstakken wordt besproken.

Tenslotte bekijkt Holland vier bedrijven wat nader: Sijetfabriek P. Clos & Leembruggen, Meelfabriek De Sleutels, Conservenfabriek Tieleman & Dros en Coöperatie Vooruit.

Lezers van dit blad en andere publicaties van Stiel zullen in dit overzicht niet veel nieuws vinden. Voor mensen met weinig kennis van het Leidse industriële verleden biedt het verhaal een aardige introductie in deze boeiende materie.

Secretariaat van uitgever Historische Vereniging Holland: Mevr. G.J.A.M. Bolten p/a Rijksarchief in Noord-Holland, Kleine Houtweg 18, 2012 CH Haarlem

VUURWERKFABRIEK KAT WEG UIT LEIDEN

De grote knal waarmee op 13 mei een woonwijk in Enschede werd weggevaagd door de ontploffing van een vuurwerkfabriek was tot in Leiden te horen. Spreekwoordelijk gesproken dan, want veel inwoners voelden zich niet meer veilig in de buurt van vuurwerkfabriek Kat aan de Stadspolderweg. De gemeente reageerde ongekend voortvarend. Ongeruste Leidenaren konden bellen naar een vuurwerklijn, rondslingerende lege tanks op het fabrieksterrein werden direct verwijderd en minister Pronk werd aan zijn jasje getrokken omdat hij te laks zou zijn bij de opstelling van regels voor de vuurwerkbranche. Klap op de vuurpijl was echter het vertrek van Kat uit Leiden per 1 november 2000, op instigatie van burgemeester en wethouders.

Aanvankelijk leek er eerder dit jaar in Leiden weinig aan de hand. Van de maximaal 840 ton die Kat mocht opslaan, lagen er slechts tien in de opslagplaatsen aan de rand van woonwijk Groenord. De vuurwerklijn werd weinig gebeld, maar dat veranderde toen bleek dat na een inspectie van het terrein van de fabriek een illegale (lege) gastank van 1000 liter en 45 kleine gasflessen van 35 liter (ook leeg) werden ontdekt. Een vuurwerkdeskundige van de Duitse brandweer deed nog een duit in het zakje door te verklaren de Leidse vuurwerkopslagplaats een van de gevaarlijkste in Nederland te vinden. Daarop belden tientallen mensen de vuurwerklijn. Inspectie van de gemeente wees overigens uit dat Kat aan alle veiligheidsvoorwaarden voldeed.

Nog in mei lieten burgemeester en wethouders echter weten dat Kat zo snel mogelijk diende te vertrekken. Het huurcontract bleek al twee jaar te zijn

verlopen, maar zelfs een rechterlijke uitspraak kon het bedrijf er niet toe bewegen zijn biezen te pakken. Snel besloot de gemeente de milieuvergunning zo te wijzigen dat de onderneming niet meer mocht opslaan dan de tien ton die in mei aanwezig was. Onderhandelingen met de directie leidden in september tot een overeenkomst waarbij Kat per 1 november zijn deuren moest sluiten. Het bedrijf werd schadeloos gesteld door de gemeente. Hoe diep Leiden daarvoor in de buidel moest tasten, is niet bekendgemaakt.

Historie

Volgens het dossier Kat bij de Kamer van Koophandel hield het bedrijf zich bezig met 'vervaardiging en de import van - alsmede de groothandel in kunstvuurwerk en andere pyrotechnische artikelen'. Al langere tijd werd er echter nauwelijks meer vuurwerk gemaakt, maar

alleen opgeslagen. Dat valt te lezen in het artikel 'Bom in Leidse stadspolder' waarin oud-medewerker F.M. van Poelgeest (een deel van) de historie van Kat uit de doeken doet. Cor Smit schreef een inleiding bij dit artikel, dat verscheen in het recentelijk uitgebrachte jaarboekje 2000 van de Vereniging Oud Leiden. De volgende gegevens zijn daaraan grotendeels ontleend.

De N.V. Koninklijke Nederlandse Kunstvuurwerk- en Munitiefabriek A.J. Kat werd in 1826 opgericht door apotheker Johan Loef. Zijn naam zou zeker nog tot halverwege de vorige eeuw aan de firma verbonden blijven, zo blijkt uit het standaardwerk 'Industrie-Leiden-Holland' uit 1951. Diezelfde bron meldt ook dat het bedrijf een voortzetting is van de in 1720 opgerichte firma G.J. Ruysch, maar geeft daar verder geen informatie over.

Rond 1900 nam A.J. Kat het bedrijf over. Hij liet een fabriekje bouwen op de hoek van de Rijnsburgerweg en de Wassenaarse Weg. In de Eerste Wereldoorlog verhuisde de onderneming naar de Stadspolderweg, waar toen nog weinig bebouwing was. (Het handelsregister van de Kamer van Koophandel noemt 1934 als jaar van vestiging. Dit kan een onnauwkeurigheid zijn, omdat het handelsregister pas in 1921 werd ingevoerd en veel firma's pas later officieel werden geregistreerd.) De jaren dertig waren een bloeiperiode, toen Kat marktleider op het gebied van siervuurwerk was. De ongeveer dertig werknemers verzorgden per jaar zo'n 500 shows, waarvan het 3-oktobervuurwerk in Leiden een van de bekendste was. Verder maakte het bedrijf ook munitie in opdracht van het ministerie van Defensie.

Veiligheid

De veiligheid lijkt de gehele vorige eeuw een heikel punt te zijn geweest, zo blijkt uit de schaarse gegevens die tot nu toe zijn geïnventariseerd. Uit de hinderwetvergunning van 1930 blijkt dat de productie-eenheid bestaat uit vijf meter uit elkaar geplaatste gebouwtjes van 2.89 meter lang en 1.70 breed. Die piepkleine productieruimten werden een jaar later vergroot tot 3.60 bij 8.60 meter. Het personeel uit die periode herinnert ze zich als onveilige 'hondenhokken'.

Een paar jaar eerder, in 1929, was Kat al eens veroordeeld tot een boete omdat 'de fabrikant de veiligheidsvoorschriften niet al te nauw nam'. Zeker is dat in 1930

en in 1934 doden vielen bij ongelukken, maar ook in latere jaren zouden nog slachtoffers zijn gevallen.

In 1940, in het eerste jaar van de Tweede Wereldoorlog, weigert de gemeente een nieuwe hinderwetvergunning te verlenen omdat Kat een 'luchtgevaar aantrekkelijk object' is. Wegens dat toenemende luchtgevaar wordt de fabriek eind 1943 naar Wuppertal in Duitsland verplaatst.

Over de naoorlogse jaren is nog weinig bekend. Volgens 'Industrie Leiden Holland' was het doel in 1951 nog 'de fabricage van kunstvuurwerk en munitie', maar het is niet duidelijk of na de Tweede Wereldoorlog nog munitie is gemaakt. Tien jaar later overlijdt in 1961 de man die het bedrijf groot heeft gemaakt, directeur/eigenaar A.J. Kat. Familieleden nemen het roer over, maar de vuurwerkbranche krijgt het steeds moeilijker door de concurrentie uit China. Daarop liet Kat in China vuurwerk maken, maar ook die stap bood onvoldoende soelaas. Toen in 1972 er nog maar 15 mensen werkten, bleek verdere sanering noodzakelijk. Het bedrijf beperkte zich daarop tot import en opslag. Daarnaast werd nog wel evenementenvuurwerk

gemonteerd om vuurwerkshows te verzorgen.

De firma leidt prestigeverlies als ze in 1985 het contract met de 3-oktobervereniging kwijtraakt. Degene die de vuurwerkshows bij Leiden's ontzet verzorgt, begint voor zichzelf en neemt het contract mee.

Nieuwe eigenaren blijken in het begin van de jaren negentig levensgevaarlijk illegaal vuurwerk te verkopen. De kwestie komt niet voor de rechter, maar eindigt in een schikking. Voor 1,3 miljoen gulden kopen de verdachten vervolging af. Dan wordt Kat nogmaals verkocht, waarna de bunkers alleé nog worden gebruikt voor opslag. Volgens het dossier van de Kamer van Koophandel werkten er de laatste jaren nog maar een paar mensen.

Oproep

Voor zijn artikel in het Leids Jaarboekje baseerde A. van Poelgeest zich op de aantekeningen en het plakboek van zijn vader A. van Poelgeest (1903-1972) en herinneringen van andere familieleden/werknemers. Verder gebruikte hij diverse schriftelijke bronnen, waaruit een boeiend verhaal tevoorschijn komt. Daar

zitten echter grote hiaten in. Wellicht krijgen oud-werknemers van Kat dit verhaal onder ogen en kunnen zij dat aanvullen.

Reacties zijn van harte welkom (zie colofon).

Eric Jan Weterings

Bronnen:

* F. M. van Poelgeest en C.B.A. Smit, 'Bom in Leidse stadspolder', Leids Jaarboekje 2000 (Leiden 2000) p. 169-183.

* Ph.J. de Ruyter de Wildt (red.), Industrie Leiden Holland, (Leiden 1951).

* Archief Algemeen Nederlands Persbureau

* Handelsregister Kamer van Koophandel Rijnland, dossier 69218.

DE LEIDSE MEUBELMAKERSVERENIGING 'WELVAART

ZIJ ONS DOEL'

Leiden. Midden en laatste kwart van de negentiende eeuw. Universiteitsstad en nijverheidscentrum met een textielsector in verval. De meubelmakers spiegelen zich in deze plaats meer aan de deftige conservatieve en liberale burgers dan aan het verpauperde industrieproletariaat. Aan hen zal D. hudig Jr. in zijn proefschrift over de vakbeweging uit 1904 gedacht hebben toen hij over de beroepsgroep van meubelmakers schreef in termen van 'gematigde degelijkheid' en 'plechtige ernst'.

De pionier van de vakbeweging van meubelmakers in Leiden heet W. van Poelgeest. Geïnspireerd door organisaties van typografen en kleermakers zette Van Poelgeest de eerste stap tot de oprichting van een vereniging van meubelmakersgezellen. De organisatie ging van start op 12 december 1870. W. van Poelgeest was

de eerste secretaris, maar niet helemaal overtuigd van zijn eigen kwaliteiten, trok hij zich na een maand terug uit deze functie. Als Commissaris van Orde en vervolgens in andere functies maakte hij zeventien jaar lang deel uit van het bestuur. De overige bestuursleden waren W.F. van Oostveen, de voorzitter, H.W.J. van Deventer, de secretaris, J.A. Pommee, de penningmeester en L.N. Catin als Commissaris van Toezicht. Op de oprichtingsvergadering werd een door het bestuur ontworpen reglement aangenomen. Doel van de meubelmakersgezellen was om elkaar bij ziekte door een kleine geldelijke bijdrage te steunen en de onderlinge gezelligheid en kameraadschap door vergaderingen en gezellige samenkomsten te bevorderen. 25 jaar later staan deze doelstellingen nog recht overeind. De loonstrijd en de radicale politieke gebeurtenissen waardoor meubelmakers in die kwart

eeuw elders in het land en zeker in de grote steden worden geraakt, leveren slechts een enkele rimpeling op in de verenigingsvijver.

De jaren zeventig

We wandelen door de historie van deze deftige meubelmakers heen. In maart 1871 besluiten zij insignes aan te schaffen met de verplichting die te dragen op de vergaderingen. In 1872 wordt de identiteit wat aangescherpt. Er wordt een banier aangeschaft. In ditzelfde jaar raken de gemoederen verhit. Er ontstaat onenigheid. Geen godsdiensttwist en evenmin een debat over de aard van het vakbondswerk. Wat als tweestrijd de geschiedenis ingaat, is een echte ruzie over de vraag bij welke kastelein men de vergaderingen zal houden. In 1873 komt de dubbele doelstelling van de vereniging volledig tot haar recht. Om de leden voor de vergaderingen te boeien wordt een voorstel aangenomen tot het aanschaffen van enige domino- en damspelen. Tevens wordt besloten om een bedrag van 25 gulden uit te keren aan leden van de Vereniging die door brandschade worden

Graffiti-kunst geeft aan dat in deze containers het vuurwerk van de Firma Kat opgeslagen ligt. Binnen een half jaar na de vuurwerkram্প in Enschede werd de opslag aan de Leidse Stadspolderweg echter opgedoekt. Veel bewoners voelden zich niet meer veilig met de explosieve goederen in de buurt.

Foto Niek Bavelaar

getroffen. Eind december 1874 wordt het rekruteringsveld van de Vereniging uitgebreid. Het is een principiële stap. Niet alleen loonafhankelijke arbeiders, maar ook patroons kunnen zich vanaf dat moment aansluiten. Het reglement wordt uitgebreid. Zowel gezellen als gepatenteerden zonder knechts kunnen nu toetreden tot de organisatie. Dit beschouwen de aanwezigen op de vergadering als een stap in de goede richting ten voordele van hun vereniging. Voor de kleine patroons werd de mogelijkheid om lid te worden als gunstig beschouwd, aangezien hun lot dikwijls niet beter was dan dat van een gezelschap. De kas bleef voorlopig gesloten voor zaken buiten de vereniging. Een voorstel om honderd gulden uit de kas te nemen voor de viering van het derde eeuwfeest van Leiden ontzet werd verworpen. Twee jaar later in 1876 haalde een ander voorstel om een bijdrage uit de kas te geven ten behoeve van watersnood lijdenden het evenmin.

De jaren tachtig

De voorzitter van het Algemeen Nederlands Werklieden Verbond (ANWV), de meubelmaker B.H. Heldt, had een begerig oog geworpen op zijn vakgenoten in Leiden. Het baatte niet. Niemand tekende op de vergadering op 6 maart 1882 de lijst tot aansluiting bij het ANWV. De toenmalige secretaris van de meubelmakersvereniging schreef daarover verheugd 'dat de aangeboden lijst gelukkig blanco bleef'.

Op de laatste vergadering in het jaar 1883 werden voorstellen behandeld tot benoeming van Commissarissen voor het Ziekenbezoek. Ook hierover werd afwijzend beschikt: 'Voor dusdanige nieuwigheden waren de leden niet', zo is genoteerd. Op deze vergadering in december komt voor het eerst de landelijke Meubelmakersbond in beeld, 'eveneens werd op een verzoek van het Hoofdbestuur van den Meubelmakersbond, om toegang op eene vergadering ten einde van het doel van dien Bond uiteen te zetten, en, zoo mogelijk, een afdeling te vestigen, afwijzend beschikt'. De behoudende opstelling wordt gekoesterd: 'Leidsche meubelmakers houden nu eenmaal niet van nieuwtjes'. In 1884 lijkt de Vereniging buiten haar grenzen te treden. Op 15 december besluiten de leden vijftig gulden te geven aan een in hun stad gevormde Commissie

voor werklozen. Het bedrag wordt door het bestuur tot de helft teruggebracht vanwege de slechte staat van de kas. Bovendien was de verwachting dat de meubelmakers er niet van zouden profiteren omdat ze niet zo snel werkloos werden. De overgang van arbeider naar zelfstandig patroon die voor zichzelf begon was destijds niet zo groot. Als een vakbekwaam meubelmaker zonder werk kwam te zitten begon hij meestal voor zichzelf, was de ervaring, 'dan wordt hij baas'.

Het bestuur komt op een originele gedachte om de ledenvergaderingen vol te krijgen. In december 1886 wordt de door velen gewraakte bepaling ingevoerd om het niet-bijwonen van de vergadering met twintig cent te beboeten. Het bestuur van de meubelmakersvereniging houdt de grenzen van arbeidersbelangen goed in de gaten. Het kinderwetje van Van Houten was al meer dan tien jaar daarvoor aangenomen. Het bestuur durft zelfs uit te halen naar de regering. Laat de werkmans zelf de verantwoordelijkheid voor zijn gezin dragen: 'Aan het eind van 1886 werd door het Bestuur een niet onbelangrijk antwoord ingezonden aan de Staats-Enquête-Commissie voor kinderarbeid. In hoofdzaak werd in dat antwoord betoogd, dat de Regeering de oogen niet moest sluiten voor de belangen van den volwassen werkmans; deze zou dan op zijn beurt wel zorgen voor de belangen van zijn kinderen'.

In 1888 komt er een uitbreiding van de bepaling van 1874. Patroons die niet meer dan twee knechts in dienst hebben, mogen nu ook lid worden. Dan moeten die knechts wel lid van de Vereniging zijn. De vrees voor een te dominante invloed van deze nieuwe categorie leden wordt uit de weg genomen doordat de patroons niet verkiesbaar zijn voor het bestuur. Deze geste van de Vereniging richting patroons leidde tot financiële bijstand van werkgeverszijde. 'De HH patroons in Leiden werden uitgenodigd om door een jaarlijkse bijdrage de Vereeniging te steunen. 13 heeren gaven aan deze roepstem gehoor en teekenden tot een gezamenlijk bedrag van fl 50,-. Nog een vijftal dier heeren mogen wij thans als donateur beschouwen, met een gezamenlijke jaarlijksche bijdrage van fl 12,50'.

De jaren negentig

Op weg naar het 25-jarig bestaan. De

Vereniging ondergaat in de eerste helft van de jaren negentig een proces van vermaatschappelijking. In 1890 worden de burgers in Leiden getroffen door de griep: 'De influenza sloeg toe en eiste zeer grote ondersteuning voor het buitengewoon groot aantal zieken. De contributie werd er zelfs voor een periode van 4 weken voor verhoogd'. Tevens wordt in 1890 na twintig jaar discussie een bode aangesteld. 'De leden hoefden nu niet meer zelf hun contributie in de Bakkersteeg te brengen'.

De gevolgen van de griep had de mensen aan het denken gezet. In 1892 wordt het bedrag in de reservekas verhoogd van fl 400,- tot fl 600,-. Dit met het oog op epidemische ziekten die opnieuw zouden kunnen uitbreken. De meubelmakers richten zich wat meer op de buitenwereld. De nieuwe secretaris met de dubbele naam S. van Zwieten de Blom wordt zelfs twee jaar lang tevens secretaris van de Bestuurdersbond. Eindelijk heeft men dan na vele jaren officieel contact met de andere vakorganisaties in de woonplaats. Maar we moeten natuurlijk vaststellen dat de Vereniging ondanks het feit dat zij aan een positieverbetering van meubelmakers werkte, niet als een officiële vakbond is te typeren. Patroons maakten immers deel uit van het ledenbestand en de Vereniging voerde geen loonstrijd.

Het kan zijn dat sommige meubelmakers van de oude stempel wat verontrust hebben opgekeken van de financiële steun die hun vereniging in 1894 ineens gaf aan de afdeling Leiden van de Algemene Nederlandse Typografenbond. Er werd actie gevoerd tegen E. Ydo, die zijn werklieden ontsloeg omdat zij lid van de Typografenbond waren. Aan die strijd moest iedereen bijdragen. De hulpverlening was natuurlijk een gevolg van de aansluiting bij de Bestuurdersbond. De conservatieve leden zullen toch tevreden zijn geweest. Het bestuur liep blijkbaar voor de troepen uit. Want haar voorstel tot toetreding tot de Algemene Meubelmakers-Bond werd met een grote meerderheid van stemmen verworpen. Zelfs het pleidooi voor aansluiting van de uitgenodigde spreker P. Nolting, lid van de landelijke Meubelmakersbond en tevens raadslid van de gemeente Amsterdam, had niet mogen baten. De Vereniging ondertekende wel een adres (uitgaande van het ANWV, Patrimonium en de R.K.

van het ANWV, Patrimonium en de R.K. Volksbond) aan de Tweede Kamer der Staten-Generaal tot benoeming van een Staatscommissie ter voorbereiding van een Pensioenfonds voor oude werklieden. We hoeven ons niet te verbazen over deze betrokkenheid met het lot van de ouderen. De arbeider moest in die tijd bij wijze van spreken werken tot hij er dood bij neerviel.

Bij de Vereeniging moet voorts (pijnlijk) zichtbaar zijn geweest dat de leden met elkaar oud waren geworden. Tussen 1870 en 1895 zweefde het ledental al die jaren rond de 130. In die 25 jaar werd vijftien keer de uitkering van fl. 25,- uitbetaald aan 'nagelaten betrekkingen van de ons door den dood ontvallen leden'. Bij het verslag over het 25-jarig bestaan worden meer bijzonderheden opgetekend. Aan uitkering bij ziekte werd de kapitale som van fl. 10.618,24 uitgekeerd. Alleen dit gegeven bewijst al het bestaanrecht van de Leidse organisatie van meubelmakers. In die 25 jaar vergaderde men in vijf cafés. Zes voorzitters, acht secretarissen en drie penningmeesters wisselden elkaar af. De Vereniging vierde negentien maal een jaarfeest. Daarvoor was een gezamenlijk bedrag van ongeveer fl. 3000,- tot dekking van de kosten nodig geweest.

Het thuisfront nam het initiatief voor de viering van het 25-jarig bestaan. De dames zorgden voor een verrassing, een nieuwe tijd en een nieuw symbool zullen ze gedacht hebben: 'De nieuwe Banier is de Vereeniging bij hare 25-jarige feestviering aangeboden namens bijna alle vrouwen of meisjes van leden en

donateurs, terwijl het comité bestond uit de vijf echtgenoten van de tegenwoordige Bestuurders'.

Harry Peer

Bronnen:

1. 1870-1895 Meubelmakersvereniging 'Welvaart zij ons doel'. Verslag van den Algemeenen Toestand der Vereeniging

vanaf de oprichting tot het 25-jarig bestaan. Uitgebracht op de Vergadering van 23 december 1895. Geschreven door S. van Zwieten de Blom, Secretaris.

2. I.J. Brugmans, Paardenkracht en Mensenmacht. Sociaal-Economische Geschiedenis van Nederland 1795-1940. Leiden 1983.

3. D. Hudig Jr., De vakbeweging in Nederland 1866-1878. Amsterdam 1904.

Oproep voor vervolg

"Het verhaal breekt een beetje abrupt af en dat vind ik jammer", zegt auteur Harry Peer. De socioloog en historicus werkt aan een boek over de historie van de vakbeweging in de meubel- en houtsector. Hij doet dat in opdracht van de Vakbonds Historische Vereniging (VHV) en de vakcentrale FNV. "Het verhaal hierboven moet een hoofdstuk van dat boek worden", verklaart Peer. "In mijn onderzoek ben ik veel fraai materiaal tegengekomen over andere bonden en dat maakt het moeilijk om een keuze te maken. Helaas heb ik weinig gegevens kunnen vinden over de verdere geschiedenis van 'Welvaart zij ons doel'. Ik weet dat vrij kort na het veertigjarig bestaan op 17 december 1912 een Moderne vakbond van meubelmakers, afdeling Leiden is opgericht, nadat daar eerder al pogingen toe waren gedaan. Die bond had bij zijn oprichting direct veertig leden, waaronder waarschijnlijk veel mensen van 'Welvaart'. Mijn veronderstelling is dat die moderne bond de oude organisatie langzaam heeft leeggezogen."

Harry Peer hoopt dat lezers van dit blad hem verder kunnen helpen. Zijn er in het Leidse gemeentearchief of op andere plaatsen nog gegevens te vinden die het verhaal over 'Welvaart' kunnen aanvullen? De auteur ziet reacties graag tegemoet op het adres: Schoonboomstraat 27 4-hoog; 1069 BD Amsterdam; tel.: 020-6828356/020-4750762, 033-4892840 (werk), of via e-mail: harry.peer@12move.nl.

Eric Jan Weterings

KLIPPER-AAK 'VAGEBOND'

WELLICHT NAAR LEIDEN

Een varende monument van formaat krijgt misschien een plaats in de historische haven van Leiden. Het betreft de klipperaaik 'Vagebond', met een lengte van ruim 28 meter. De eigenaren, Annet Bruinings en Martin Vis, hebben daartoe in oktober een verzoek ingediend bij het bestuur van de historische haven Leiden. Het schip, daterend van 1907, moest Katwijk verlaten omdat de daar voorgestelde

historische haven er niet lijkt te komen.

Het schip is in 1907 als zeilschip onder de naam 'Eben Haëzer' gebouwd op de werf van De Goede in Zwartsluis. Het is verschillende keren verbouwd om de vrachtcapaciteit te vergroten. Na 1960 heeft het als motorvrachtschip onder verschillende namen gevaren voor verschillende eigenaren. In de zomer van 1962 heeft de huidige eigenaar het

schip uit de vrachtaart gekocht. Het verwaarloosde schip dreigde in een sloopregeling terecht te komen, maar kon gelukkig worden gered.

Sinds 1994 wordt het vaartuig onder leiding van Bart Vermeer gerestaureerd en teruggebracht in de oorspronkelijke staat. Alleen de grote klussen worden uitbesteed. Bij deze restauratie op particulier initiatief wordt een stappenplan gevolgd. Volgens dit schema zal het herstel over een jaar of zeven gereed zijn. In 1997 is het schip in het Nationaal Register Varende Monumenten (NRVM) opgenomen.

Wibo Burgers

PLANNEN AALMARKTGEBIED IN

VOLGENDE FASE

Uitvoering van de grootschalige plannen van de gemeente Leiden met het Aalmarktgebied zijn een stap dichterbij gekomen. Een meerderheid van de gemeenteraad heeft in september het zogenoemde stadsvernieuwings-structuurplan aanvaard. De collegepartijen PvdA, VVD en Groen Links stemden voor, oppositiepartijen CDA, SP, ChristenUnie/SGP, LWG/De Groenen en PvdA-raadslid Van der Veen waren tegen. Een definitieve beslissing over de plannen is voorzien voor oktober 2001.

Een groot aantal organisaties dat zich met de toekomst van dit stuk Leidse binnenstad bezighoudt is het niet eens met de gemeente. Zij vrezen aantasting van het historische stadshart.

De Stichting Aalmarktgebied is een van de organisaties die tegen de plannen is. Kort voor het besluit van de raad verscheen in het Leidsch Dagblad een ingezonden brief, waarin de Stichting haar bezwaren uiteenzet. De brief was gericht aan de raadsleden en werd mede-ondertekend door de Bond Heemschut, het Cultureel

Platform Leiden, het Cuypersgenootschap, Machtwacht (een organisatie van buurtbewoners) en de Vereniging Oud Leiden. In de brief staat onder meer het volgende: 'B en W willen de Leidse binnenstad een economische impuls geven. Om de Leidse economie te versterken en meer klanten uit de regio naar Leiden te trekken stellen B en W voor het Aalmarktgebied ingrijpend te moderniseren. In het Aalmarktgebied moeten grootschalige winkelveorzieningen, horeca, een ondergrondse parkeergarage en een megabioscoop worden verwezenlijkt. Plannen met vergaande consequenties voor de huidige bebouwing in het gebied. Instemming met het voorliggende plan heeft tot gevolg dat het unieke karakter van de Leidse binnenstad onherstelbaar wordt beschadigd. Hierdoor wordt het beschermde Leidse stadsgezicht op een onaantvaardbare wijze aangetast.'

Ook de Stichting Industrieel Erfgoed Leiden voelt weinig voor de plannen van de

gemeente. Onder industrieel erfgoed verstaat Stiel ook winkelpanden en daarvan wordt een aantal bedreigt. Zo wil de gemeente het voormalige pand van Peek en Cloppenburg aan de Breestraat slopen, om plaats te maken voor een pleintje. Stiel onderneemt niet zelfstandig actie, omdat al een groot aantal plaatselijke organisaties in het geweer is gekomen, waaronder de eerder genoemde Stichting Aalmarktgebied. Die steunt Stiel van harte.

De Stichting Aalmarktgebied kan nog veel donateurs gebruiken. Aanmelding kan door minimaal f 15 over te maken op Postbankrekening 8443685 t.n.v. de Stichting Aalmarktgebied, Hogewoerd 125, 2311 HK Leiden. De Stichting geeft een nieuwsbrief uit, maar mensen die razendsnel nieuwe informatie willen, kunnen terecht op de volgende e-mail-adressen:

- www.aalmarkt.nl is de site van de gemeente, waarop beleidsstukken, rapporten en artikelen staan. Dit adres is onderdeel van de website van de gemeente. (www.leiden.nl)
- Het Leidsch Dagblad heeft op haar site www.leidschdagblad.nl onder 'dossier Aalmarkt' artikelen uit de krant over het project verzameld.
- De bij de plannen betrokken project-ontwikkelaar MAB is bereikbaar op het adres www.mab.nl
- Monumentenbeschermers Heemschut vindt u op www.heemschut.nl
- De buurtbewoners die onder de naam Machtwacht zijn verenigd zijn te vinden onder de url <http://stad.dsl.nl/~machtw8/index.htm>

Eric Jan Weterings

Winkelpand van Peek & Cloppenburg aan de Breestraat: niet slopen voor Aalmarktproject.

Foto EJW

PROFICIAT DR. RUDI VAN MAANEN

'Om het belang van de lokale en de regionale geschiedenis voor het tenminste instandhouden van het draagvlak voor erkenning van geschiedenis als belangrijk maatschappelijk fenomeen, niet te ondermijnen, dienen archiefbeherende instellingen en hun medewerkers uit te stralen dat zij iedere serieuze vorm van lokale en regionale geschiedbeoefening ernstig nemen.'

Zo luidt stelling nummer 12 bij het proefschrift van Rudi van Maanen

'Inventaris van het stadsarchief van Leiden (1359) 1816-1929 (1963)'. Op donderdag 30 november 2000 verdeelde hij dit proefschrift in het Groot Auditorium van de universiteit van Leiden.

Het staat er wat ingewikkeld, maar het komt hier op neer: het gemeentearchief doet er goed aan clubs te helpen die zich bezighouden met, bijvoorbeeld, de geschiedenis van werkend Leiden. Stiel heeft vanaf 1986 in vele opzichten kunnen ondervinden dat Rudi, de adjunct-

archivaris van Leiden, die stelling hoogst persoonlijk en met verve in praktijk brengt. Tentoonstellingen als 'Industrieel erfgoed. Resten van een werkend verleden in Leiden' in 1988, 'Hartevelt 1734-1989. De ontwikkeling van een bedrijfscomplex' in 1989 en 'De kunst van het bewaren' in 1992 waren zonder de medewerking van het Gemeentearchief Leiden niet van de grond gekomen. Voor onderdak van het groeiend archief van Stiel kunnen wij er vanaf 1988 terecht. Proficiat voor de jonge doctor.

Henk Budel

BOEKBESPREKING

STAKINGEN IN NEDERLAND, 1830-1995

In de periode 1830-1995 is in Nederland bijna 15.000 keer gestaakt. Leidenaar Sjaak van der Velden inventariseerde die in een kloek boekwerk van bijna 400 pagina's. Bij het boek wordt een CD-Rom geleverd, waardoor onderzoekers en andere geïnteresseerden via diverse ingangen informatie kunnen vinden over arbeidsconflicten. Hieronder introduceert Van der Velden zijn boek. Hij studeerde geschiedenis in Leiden en werkt tegenwoordig als timmerman en historisch onderzoeker. Verder is hij in Leiden bekend als oprichter van Swingcafé De Tregter.

Bij mijn ouders om de hoek in een buitenwijk van Rotterdam staat een modern gebouw waarop de letters FNV pronken. Dit gebouw onderscheidt zich in niets van de kantoren in de buurt, waar banken, kranten en andere bedrijven zetelen. Wie onbevangen langs dit en de overige FNV-lokaties in den lande loopt of rijdt, zal zich waarschijnlijk niet kunnen voorstellen dat stakingen aan de basis van die FNV hebben gelegen. Uit stakingen zijn aan het eind van de negentiende eeuw de tientallen vakbonden voortgekomen, die na een schoksgewijs, maar voortdurend proces van fusies en centralisatie in 1976 tot de Federatie Nederlandse Vakbeweging leidden. Over die stakingen gaat mijn boek dat afgelopen voorjaar verscheen. Al zo lang er kapitalisme bestaat hebben arbeiders soms geweigerd te werken

omdat ze bijvoorbeeld vonden dat de lonen te laag, de arbeidstijd te lang of de mond van de baas te groot was. Reeds in de eerste kapitalistische bedrijven aan het eind van de middeleeuwen hebben arbeiders zo nu en dan het bijltje erbij neergegoid. Soms werd zo'n actie een 'vuilverklaring' genoemd, een andere keer een 'uitscheiding'. De straffen waren echter hard en het zou eigenlijk tot 1872 duren voordat mensen het recht niet langer ontnomen werd om voor hun belangen op te komen.

In de negentiende eeuw vonden veel stakingen plaats in die bedrijven waar grote groepen arbeiders samenwerkten aan de opbouw van het nieuwe en moderne Nederland. Grondwerkers en veenarbeiders kwamen soms massaal in actie voor hoger loon.

In de twintigste eeuw hebben arbeiders bijna 14.000 keer gestaakt en dat heeft heel veel gevolgen gehad. Er zijn wetten veranderd door stakingen, de Duitse bezetters begrepen door een paar stakingen dat de Nederlandse bevolking er niets voor voelde om ten eeuwigden dage onder Hitler te moeten leven en de politiek van de eerste na-oorlogse regeringen die de lonen laag wilden houden, is beentje gelicht.

Wie zijn de stakers?

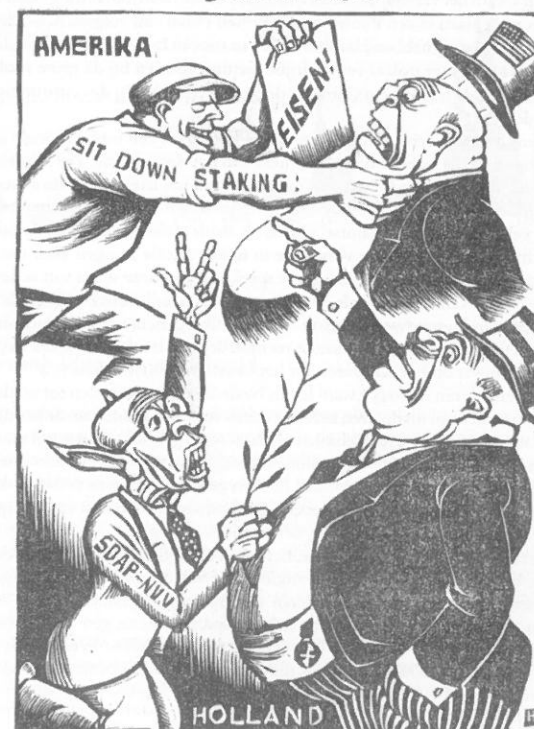
Stakers zijn per definitie arbeiders of werknemers. Er bestaan nogal wat onduidelijkheden over de term arbeider. Eigenlijk slaat het woord slechts op mensen die in loondienst en in ondergeschikte positie werken, maar bij het woord arbeider denken veel mensen

alleen aan loonafhankelijken die bij hun werk vuile handen krijgen. Tot voor kort werd voor mensen die geen lichamelijk werk verrichten het woord werknemer gebruikt. Iemand heeft ooit eens gezegd dat het woord werknemer bedrieglijk is, omdat degene die werknemer wordt genoemd in feite zijn werk weggeeft in ruil voor geld. Zijn baas daarentegen, de werkgever, geeft helemaal geen werk maar neemt het juist tot zich in ruil voor het loon dat hij betaalt. Sinds 1997 komt in de wetgeving het woord arbeider helemaal niet meer voor, maar is nog slechts sprake van werknemers. Dit betekent dat iedereen die voor een baas werkt dezelfde economische en juridische positie inneemt. De Marokkaanse vrouw die de toiletten op Schiphol schoonmaakt is evengoed een werknemer als de vlotte IT-medewerker die in een auto van de zaak rijdt.

Het zijn deze loonafhankelijken die soms de dagelijkse sleur doorbreken en in verzet komen tegen zaken die hen niet aanstaan. In de negentiende eeuw waren dat zoals gezegd vaak grondwerkers, maar ook havenarbeiders, typografen en niet te vergeten diamantbewerders. Tegenwoordig treffen we onder de stakers ook verpleegsters, bankbedienden en winkelpersoneel aan. Zelfs politieagenten, traditioneel toch betiteld als 'arbeiders in het pakkie van de vijand', hebben in 1995 het werk neergelegd. Al vrij snel ontdekten stakers dat het handig zou zijn een permanente vorm van samenwerking te zoeken om de resultaten van de staking veilig te stellen. De

HET N.V.U. TEGEN DE BEZETTINGSSTAKING. Het Nederlandse kapitalisme kan gerust zijn.

Philips-personeel in 1980. Geen gebrek aan strijdvaardigheid.

geschiedenis van de FNV is grotendeels te herleiden tot de gedreven arbeiders uit die tijd. Mensen die soms wel veertien uur per dag werkten en dat zes dagen per week, maar toch kans zagen om buiten werktijd een vakvereniging op te zetten. Hun beloning was dan vaak ook nog eens ontslag. Wel een verschil met de hoog opgeleiden die tegenwoordig het grote bedrijf dat vakbeweging heet, runnen.

Waarom staken arbeiders?

Driekwart van alle stakingen is gericht op verbetering van de arbeidsvoorwaarden, zoals loon en arbeidsduur. Daarnaast is ook gestaakt om collega's in een ander bedrijf te ondersteunen of het beleid van de regering te bekritiseren (bijvoorbeeld de anti-revolutiewet van 1920, de jodenvervolgving door de Duitse bezetter, de abortuswetgeving of het plan om kruisraketten te plaatsen). Stakingen vinden simpel gezegd plaats omdat arbeiders zo hun onvrede kunnen uiten over bepaalde zaken. Dat uiting geven aan die onvrede kan uiteraard ook op andere manieren, maar stakingen (en bedrijfsbezettingen) zijn een manier waarbij ook macht wordt ontplooid. Met petitie en demonstraties kunnen ontevreden arbeiders laten zien dat ze er zijn, maar met stakingen raken ze regering en ondernemers op hun gevoeligste plek: hun portemonnee. Ook al lijkt het soms wel eens anders, het is nog steeds zo dat de meeste mensen niet veel meer hebben dan hun vermogen om te werken. Dat vermogen kunnen ze verkopen en in ruil daarvoor krijgen

ze loon/salaris. Het feit dat werknemers tegenwoordig een eigen huis, een auto, een GSM-tje of voor een paar duizend gulden aandelen hebben, verandert hier niets aan.

In grote lijnen kunnen we stellen dat arbeiders altijd wel iets te wensen hebben, maar toch gaan ze niet altijd en overal in staking. In mijn boek concludeer ik dat een voorwaarde voor het uitbreken van een staking te maken heeft met de vraag of er zich grote veranderingen in het bestaan van de arbeiders voordoen. Een tweede voorwaarde lijkt de aanwezigheid van activisten op de werkplek. Dat kunnen kaderleden van de bond zijn, maar evengoed onafhankelijke activisten.

Wordt er nog steeds gestaakt?

Er zijn momenten dat het lijkt of er niet meer wordt gestaakt. Vrijwel ieder jaar wijzen CBS en kranten erop, dat Nederland een land is met een zeer lage stakingsbereidheid.

Toch is dit geen zuivere koffie. Eerst weigert het CBS een hele groep stakingen in de statistieken op te nemen en vervolgens wordt beweerd dat er zo weinig gestaakt wordt. Om te beoordelen of die bewering van officiële zijde klopt, is het zaak om eerst eens te onderzoeken hoe vaak er echt wordt gestaakt.

In 1999 vonden in Nederland minstens 42 stakingen en werkonderbrekingen plaats en daar namen bijna honderdduizend mensen aan deel, die gemiddeld allemaal een dag niet werkten. Het aantal stakingen is dus niet zo groot (nog geen

1 per week), maar het aantal mensen is wel heel groot. In 1903 vond een 'algemene staking' plaats waar slechts 50.000 mensen aan meededen. Nederland was toen wel kleiner dan nu, maar deze aantallen stakers geven toch te denken. Om al die diverse gegevens met elkaar te kunnen vergelijken, heb ik een formule ontwikkeld waarin het aantal stakingen, het aantal stakers, het aantal gestaakte dagen en het aantal betrokken bedrijven, maar ook de grootte van de arbeidersklasse en het jaarlijkse aantal arbeidsdagen aan elkaar gekoppeld zijn. Zo kunnen we voor ieder jaar de hele stakingsbeweging in een enkel getal uitdrukken. Dit getal kan worden vergeleken met de andere jaren en dan blijkt dat van een daling van de stakingsbeweging in de loop der jaren geen sprake

is geweest. Wel, en dat kunnen we niet uit het cijfer aflezen, is het karakter van stakingen behoorlijk veranderd. Aan het begin van de twintigste eeuw vonden honderden kleine stakingen plaats, die soms erg lang duurden. Aan het eind van die eeuw werd het beeld bepaald door een klein aantal landelijke stakingen, waaraan soms honderdduizenden mensen meededen.

In mijn boek worden nog veel meer aspecten van stakingen uitgebreid behandeld. Nog een verrassende uitkomst was dat in Rotterdam de strijdbaarheid van de arbeiders nauwelijks onderdeed voor die in Amsterdam. Ook blijkt het niet waar te zijn, zoals de overlevering luidt, dat werkloosheid altijd tot een daling van de stakingsactiviteit leidt. Ook de vaak verguisde confessionele vakbeweging blijkt niet altijd als stakingsbreker te hebben gefungeerd, zoals weer een andere mythe uit de vakbondsgeschiedenis luidt. In het boek zit tenslotte, een CD-Rom waarop bijna 15.000 stakingen uit de Nederlandse geschiedenis tamelijk uitgebreid worden gepresenteerd.

Sjaak van der Velden

Illustraties uit besproken boek

Sjaak van der Velden, *Stakingen in Nederland. Arbeidersstrijd 1830-1995*. Amsterdam 2000.

Uitgave van de Stichting beheer IISG, Cruquiusweg 31, 1019 AT Amsterdam.

HERUITGAVE

HERBESTEMMING

Het boek *Herbestemming industrieel erfgoed in Nederland* was enige tijd uitverkocht, maar recentelijk is een nieuwe druk verschenen. Tachtig voorbeelden van zowel succesvolle als mislukte herbestemmingen van verschillende industriële gebouwen passeren erin de revue. De schrijvers gaan niet alleen in op de beperkingen en mogelijkheden van een gebouw, maar geven ook historische en bouwkundige informatie. Geïnteresseerden in de Leidse industrie geschiedenis komen aan hun trekken door artikelen over de Meelfabriek en Parmentier.

P. Nijhof en Ed. Schulte, *Herbestemming industrieel erfgoed in Nederland*, Walburg Pers Zutphen, 192 pag., z/w ill., f 49,50. ISBN 90 6011 902 9. Te koop in de boekhandel of bij de uitgever.

FOLDER

GEMALEN WATER

Het Erfgoedhuis Zuid-Holland heeft in de folder 'Gemalen Water. Historische gemalen in Zuid-Holland', elf van deze waterstaatkundige werken beschreven. Uit de regio Leiden is onder meer gemaal De Vereeniging in Voorschoten (langs de spoorlijn Leiden-Den Haag) opgenomen.

De folder is zo lang de voorraad strekt gratis verkrijgbaar bij Erfgoedhuis Zuid-Holland, Breestraat 59, Leiden.

Postadres:
Postbus 11187
2301 ED Leiden.
Tel.: 071-5133739,
E-mail: secre@erfgoedhuis-zh.nl.

BEDRIJFSARCHIEVEN

DIGITAAL

Gegevens van ongeveer 35.000 bedrijven uit Leiden en omstreken zijn binnenkort te vinden op een internetsite van het Algemeen Rijksarchief Den Haag. Momenteel is al informatie beschikbaar over meer dan 104.000 bedrijven uit verschillende regio's in Zuid-Holland. In deze 'burgerlijke stand van het bedrijfsleven' zijn de handelsregisterdossiers van de archieven van de Kamers van Koophandel (tot en met 1980) opgenomen. De site geeft antwoorden op vragen als 'Hoe heette de bakker die voor de oorlog op de hoek zat?' tot 'Wat waren de belangrijkste industrieën in Leiden?'. Het adres van de internetsite 'Het bedrijfsleven van Zuid-Holland' is: <http://www.archief.nl/register-zh/index.htm>.

Bron: Hollands Historisch Magazine, 5e jaargang, nummer 4, oktober 2000.

ADVERTENTIES

postbus 917
2300 AX Leiden

Bent u geïnteresseerd in het Leidse en regionale erfgoed en wilt u graag het beroemde *Leids jaarboekje* gratis ontvangen, dan kunt u niet zonder het lidmaatschap van de **Vereniging Oud Leiden**

De contributie bedraagt f 34,- per jaar; jongeren tot 25 jaar betalen slechts f 25,-. Door overmaking van dit bedrag op Postbankrekening 17 52 28 bent u lid van de **Vereniging Oud Leiden**

Stijlvol congresseren en recipiëren in een academische ambiance.

Dat kan in het
ACADEMIEGEBOUW
van de Universiteit Leiden

Al meer dan 400 jaar is het Academiegebouw aan het Rapenburg het hart van de oudste universiteit van Nederland. Het gebouw bevat zalen en zaaltjes, die gebruikt kunnen worden voor congressen en representatieve doelen. Het Groot Auditorium is bij uitstek geschikt voor lezingen, er is een congreszaal met vergaderfaciliteiten en er zijn diverse grote en kleine zalen beschikbaar als vergaderruimte en cursuslokaal. Tevens is er een steervolle receptieruimte. Allerlei soorten van audiovisuele ondersteuning zijn mogelijk. Voor catering kan eveneens worden gezorgd, van receptie tot koud buffet of zelfs diner.

Voor reserveringen en bezichtigingen vooraf:
Manager Academiegebouw, tel. 071-5277203/ 5273110.
Schriftelijke aanvragen/informatie:
Bedrijfsbureau, Postbus 9500, 2300 RA Leiden.

SYMPOSIUM OVER

'DE KUNST VAN HET ACTIEVOEREN'

Stiel heeft op 25 november onder de titel 'Industrieel erfgoed in actie!' een middagsymposium georganiseerd. Ruim veertig belangstellenden lieten zich in het gemeentearchief bijpraten over geslaagde en minder geslaagde pogingen tot het redden van cultureel erfgoed. Aan het einde van de bijeenkomst werd Henk Budel benoemd tot ere-voorzitter van Stiel.

Ster van de midaag was Piet Kranenberg, voorzitter van de Stichting reddingsfonds Olympisch Stadion. Via een enthousiasmerende presentatie vertelde hij hoe zijn organisatie er in slaagde de publieke opinie 180 graden te draaien en uiteindelijk de politiek te overtuigen van de monumentale waarde van de sporttempel in Amsterdam-Zuid.

Daarvoor had Koos Havelaar van de Stichting Haags Industrieel Erfgoed verteld over de pogingen om industrieel erfgoed in het Haagse Laakhavenkwartier te redden. De inspanningen waren maar zeer

Piet Kranenburg hield een enthousiasmerend betoog over 'zijn' redding van het Olympisch Stadion in A'dam.

ten dele bekroond, vertelde Havelaar. Inmiddels is volgens hem de tijdgeest ook in Den Haag veranderd, en nu de derde fase van het Laakhavengebied wordt ontwikkeld, hebben gemeente en projectontwikkelaars meer oog voor het belang van industrieel erfgoed.

Derde spreker was Ginus Nusteling, die nauw betrokken is bij de Stielwerkgroep die zich het afgelopen jaar bezig heeft gehouden met de redding van Nieuw Werklust in Hazerswoude. Volgens Nusteling draait het actievoeren vooral om een lange adem en doorzettingsvermogen. Om zijn betoog te illustreren

De voorzitter zet de erevoorzitter Bestuur Stiel in de bloemetjes. Foto's Niek Bavelaar

schetste Nusteling in een diagram de hoop en wanhoop waartussen de actievoerders in een periode van een paar weken heen en weer werden geslingerd.

Tijdens een afsluitende forumdiscussie vergeleek de Leidse wethouder Rogier van der Sande (VVD) lobbyen met versieren. De lobbyist moet een beetje zijn best doen om zijn argumenten te laten opvallen tussen die van honderden andere vrijers die politici benaderen.

Aan het einde van de middag werd op informele wijze afscheid genomen van

Henk Budel, die veertien jaar geleden aan de wieg stond van Stiel en in de tijd dat hij voorzitter was vele industriële monumenten beschermd wist te krijgen. Fred Sengers, sinds februari voorzitter van Stiel, noemde zijn voorganger een kunstenaar, die als geen ander de kunst van het actievoeren verstaat. Tevens werd bekend dat het Stielbestuur Budel voor het leven heeft benoemd tot ere-voorzitter.

PEPERBUS

De trafozuil die vroeger op het Vrouwenkerkplein stond, staat te roesten op het terrein achter de Groenordstraat. We hebben daarom het dossier 'Peperbus' maar weer eens uit de kast gehaald.

Vanaf 1995, dus vijf jaar alweer zijn we hier mee bezig. Ieder jaar hebben we aangedrongen om dit monumentje weer eens ergens te herplaatsen. Stiel zocht oude foto's op om aan te geven waar ze vroeger stonden, bijv. op het Vrouwenkerkplein, achter de Gijselaarsbank en naast de fontein op de Vismarkt. Het fundament van deze trafozuil ligt nog steeds op het Vrouwenkerkplein. Gaat het nu toch nog verloren? Wethouder Van Rij en ex-hoofd monumentenzorg Jan Vellekoop wisten er alles van, maar zij zijn uit de picture. Het wordt dus tijd voor nieuwe acties, want ondanks onze contacten op het Stadsbouwhuis komt er maar geen beweging in deze kwestie.

BEDRIJFSARCHIEVEN

Zoals we in de vorige Stielz al meldden zijn we wat actiever bezig met de opsporing van archieven van Leidse bedrijven. Vele gaan verloren als een bedrijf fuseert of wordt verplaatst.

Behoud van allerlei documenten in een bedrijf hangt vaak af van een liefhebber in het bedrijf en als die met pensioen gaat betekent dat vaak einde archief.

Bedrijven die zich zorgen maken over hun archief voorzover het Leidse geschiedenis betreft, kunnen dit via Stiel overdragen aan het Gemeentearchief. Overdragen wil zeggen dat wij het ophalen en bekijken. De eigenaar bepaalt of hij het in eigendom wil houden of niet. Het is via een convenant mogelijk te bepalen dat de eigendomsrechten bij het bedrijf blijven en zelfs dat het pas openbaar mag worden gemaakt op een latere datum. In ieder geval is het dan veilig opgeborgen. Stiel heeft vrijwilligers nodig om de archieven uit te zoeken.

ONDERZOEK

Regelmatig worden wij benaderd met het verzoek om na te gaan of een pand, bijvoorbeeld een bollenschuur, of zelfs of een wijkje, beschermingswaardig is.

Zo vraagt een bewonersgroep uit de Jacob Catslaan en omstreken of hun wijk karakteristiek is voor het 'Nieuwe Bouwen' uit de jaren dertig. Ze willen dat de huizen weer in de oorspronkelijke kleur worden geschilderd en dat de glas-in-lood ramen terugkomen. Ook willen ze de lantaarnpalen, de zgn. Deventer masten behouden. (Zijn die een industrieel monument, gemaakt door de Leidse Grofsmederij?). We zoeken mensen die die vragen kunnen beantwoorden en een architectuur-historische beschrijving van de wijk kunnen maken. Wie kan dat? Kortom, vrijwilligers gevraagd.

Joop J. Gijsman, secretaris Stiel, tel. 071-5125877

DE WERELD OM JE HEEN.

Leidsch Dagblad

Rooseveltstraat 82, 2321 BN Leiden, tel. (071) 535 63 56

architecten

AIV B.V.
ingenieurs

Postbus 32056
2303 DB LEIDEN
Amphoraweg 5
2332 ED LEIDEN
tel.: (071) 531 33 25
fax.: (071) 531 83 74

Het Motorhuis
Bewijst het verschil!
Vondellaan 80, Leiden, tel. 071 - 535 18 00. www.motorhuis.nl

museum

. naturalis

Darwinweg
Leiden

open dinsdag t/m zondag
12.00 - 18.00 uur
telefoon 071-568 76 00

dichter bij de natuur

Wie biedt u
de basis voor
uw beslissingen?

Research voor Beleid Holding
sinds 1979

Belt u voor meer informatie (071) 525 37 37 of
kijk op <http://www.rvbh.nl>

"J. Zierikzee"
maatschoenmakerij

H.P.H. NUSTELING
BAKKERSTEEG 3
2311 RH LEIDEN Tel.: 071-5131156

maatschoenen op het net?
www.maatschoenen.nl